

ปรับปรุงการคมนาคมทางบก นโยบายและการดำเนินงาน อุปสรรค การแก้ไข และผลของการพัฒนาการคมนาคมทางบก ข้อสรุปของการศึกษาของเกื้อกูลคือ การคมนาคมขนส่งทางบกเป็นเครื่องมือสำหรับรัฐในการกระชับภูมิภาคกับเมืองหลวงให้ใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น และการพัฒนาการคมนาคมขนส่งทางรถไฟเป็นการพัฒนาที่มีความสำคัญมากที่สุดสมัยนั้น และการพัฒนาการคมนาคมทางบกเป็นเครื่องมือให้รัฐบาลกลางสามารถควบคุมเมืองต่างได้เป็นอย่างดี และสอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจที่กำลังเปลี่ยนแปลง อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ พรชัย พันธุ์วัฒนา, การขนส่งทางรถไฟและการแข่งขันการขนส่งทางถนนในประเทศไทย (๒๕๑๗) ซึ่งเป็นการศึกษาธุรกรรมการขนส่งทางบกที่ให้ความสำคัญกับมิติเวลาที่ร่วมสมัยในปัจจุบัน และเป็นการศึกษาเพื่อกำหนดลำดับความสำคัญของระบบการขนส่งทางบก ระหว่างรถไฟและถนนนั้นมีความเกี่ยวพันต่อการขนส่งภายในประเทศ

กลุ่มที่สอง การศึกษาการคมนาคมทางบกด้านรถไฟ การศึกษาเรื่องรถไฟ/ทางรถไฟมีการศึกษาที่แพร่หลายและต่อเนื่องมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๑๐ จนถึงปัจจุบันก็ยังอยู่ในความสนใจของนักวิชาการ การศึกษาเรื่องรถไฟชิ้นแรกในสังคมวิชาการไทยคืองานของ สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์, บทบาทของประเทศมหาอำนาจในการสร้างรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๑๗)

งานของสมใจเป็นงานรุ่นบุกเบิกการศึกษาค้นคว้าการคมนาคมขนส่งในประเทศไทยในมิติประวัติศาสตร์ ประเด็นการนำเสนอและวิเคราะห์ประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่งทางรถไฟในงานของสมใจ อธิบายให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของจักรวรรดินิยมตะวันตกต่องานกิจการรถไฟในสมัยรัชกาลที่ ๕ และในสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งตรงตามวัตถุประสงค์ของวิทยานิพนธ์ ฐานความรู้เรื่องปัญหาความขัดแย้งและบทบาทของอังกฤษและเยอรมันในกิจการรถไฟในสมัยแรกเริ่มในงานของสมใจเป็นฐานความรู้ที่สร้างองค์ความรู้ความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวต่อการศึกษารื่องกิจการรถไฟจนถึงปัจจุบัน แม้กระทั่งในงานวิจัยของนักภูมิศาสตร์การขนส่งชาวเนเธอร์แลนด์ คือ R. Rammaer, ดีพิมพ์ผลงานเรื่อง *The Railways of Thailand* ในปีพ.ศ. ๒๕๓๖ ก็ยังคงปรากฏองค์ความรู้เรื่องนี้เช่นกัน

กลุ่มที่ ๓ การศึกษาถึงผลกระทบของการสร้างรถไฟต่อบริบทต่าง ๆ ของสังคมไทย การศึกษาในกลุ่มนี้มีการศึกษาอยู่มากกว่าสองกลุ่มแรก โดยเน้นการศึกษาผลกระทบของทางรถไฟในแต่ละสายว่ามีผลกระทบต่อภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย ตัวอย่างเช่น ในปีพ.ศ. ๒๕๓๐ มีวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาเรื่องผลกระทบของเส้นทางรถไฟต่อบริบทสังคมออกมาพร้อมกัน ๒ เล่ม และเป็นวิทยานิพนธ์สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ของคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรทั้งสองเล่ม ได้แก่ พูนพร พูลหาจักร, *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๖๕* วิทยานิพนธ์อีกเล่มหนึ่งเป็นของชัยณรงค์ พันธุ์ประชา, *การสร้างทางรถไฟสายมรณะ: ผลกระทบต่อภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย* (๒๕๓๐)

การศึกษาของชัยณรงค์เป็นกรณีศึกษาเรื่องเส้นทางรถไฟที่มีชื่อเสียงมากที่สุดของไทยในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ คือ เส้นทางรถไฟจากชุมทางหนองปลาดุก ราชบุรี ถึงเมืองทันมีอุสยัต ประเทศพม่าโดยความร่วมมือระหว่างกองทัพญี่ปุ่นกับรัฐบาลไทยในระหว่างสงครามเอเชียมหาบูรพา ปีพ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๘ การดำเนินงานสร้างรถไฟสายนี้เต็มไปด้วยข้อต่อรองเพื่อรักษาสถลประโยชน์ของแต่ละฝ่าย แต่การดำเนินการก่อสร้างที่ใช้แรงงานจำนวนมากจากเชลยศึกสงครามและกรรมกรพื้นเมืองจากดินแดนยึดครองในอินเดีย ส่งผลทั้งทางบวกและทางลบต่อภูมิภาค กล่าวคือเกิดผลประโยชน์ทางธุรกิจที่เอื้อต่อการดำเนินการก่อสร้าง แต่ก็มีโรคระบาดและปัญหาอาชญากรรมแพร่ไปทั่วภูมิภาคตะวันตก นอกจากนี้ก็มีงานวิจัยของนักวิชาการไทยท่านอื่นที่สนใจในเรื่องเส้นทางรถไฟสายนี้ในประเด็นของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ได้แก่ งานเขียนของ Songsri Foran, *Thai-British American Relations during World War II and the Immediate Postwar Period, 1940-1946*. (1981) และงานวิจัยล่าสุดของพรณี บัวเล็ก

เรื่อง บทบาทของพ่อค้าบนเส้นทางสายมรณะ ใน จักรวรรดินิยมญี่ปุ่น กับพัฒนาการทุนนิยมไทย ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๑-๒ (พ.ศ. ๒๔๘๗-๒๔๘๘) (๒๕๔๐) ซึ่งเป็นการอธิบายถึงความสำคัญและความหลากหลายของกรรมกรและพ่อค้ากลุ่มต่าง ๆ ต่างที่บทบาทความสำคัญต่อการสร้างรถไฟสายมรณะเส้นนี้ ความสนใจที่มีต่อเส้นทางรถไฟสายมรณะเช่นนี้มีอยู่ในกลุ่มนักวิชาการต่างชาติด้วยเช่นกันและมีงานเขียนออกมาเป็นจำนวนมากดังรายละเอียดของตารางที่ ๑.๑๕

ตารางที่ ๑.๑๕

ตัวอย่างการศึกษาทางรถไฟสายไทย-พม่าสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ ของชาวต่างชาติ

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน
1946	The Railway of Death.	John Coast
1954	The Bridge Over The River Kwai.	Pierre Boulle
1962	Through The Valley of the Kwai.	Earnest Gordon
1981	A Life of Every Sleeper: A Pictorial Record of the Burma-Thailand Railway.	Hugh V. Clark.
1986	The History of the Construction of the Burma-Thailand Railway.	International Cooloquim โดย Research School of Pacific Studies, australian National University.
1987	Towards the Setting Sun: An Escape from the Thailand - Burma Railway.	James Bradly
1991	The Man Behind the Bridge: Colonel Tossey and the River Kwai.	Glifford Kinvig
1992	River Kwai Railway : The Story of the Burma-Siam Railroad. Building the Death Railway: The Ordeal of american POWs in Burma, 1942-1945.	Peter n. Davies
1993	Asian labourers along the Burma-Thailand Railroad.	Robert S. La Forte & Ronald E. Marcello. (eds.)
1993	The Burma-Thailand Railway: Memory and History.	Michiko Nakahara Gaven McCormack & Hank nelson (eds.)
2538	ทางรถไฟสายไทย-พม่าในสมัยสงครามมหาเอเชียบูรพา	โทชิฮารุ โยชิกาวา

กลุ่มงานเขียนของชาวต่างชาติในเรื่องทางรถไฟสายมรณะ เราสามารถจำแนกได้เป็น ๒ กลุ่มคือ คือ กลุ่มงานเขียนจากประสบการณ์ในฐานะเชลยศึกสร้างทางรถไฟสายนี้เมื่อครั้งสงครามโลกครั้งที่ ๒ เช่น Glifford Kinvig, John Coast, Pieere Boole ในขณะที่อีกกลุ่มหนึ่งเป็นนักวิชาการ เช่น Gaven McCormack, Hugh Clark, Peter Davies, Michiko Nakahara, โทชิฮารุ โยชิกาวา ปริมาณงานเขียนเรื่องเส้นทางรถไฟสายมรณะอาจเรียกได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ของการศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่งของประเทศไทยที่อยู่ในความสนใจของชาวต่างชาติ เหตุผลสำคัญอยู่ที่เส้นทางสายนี้มีเชลยศึกฝ่ายสัมพันธมิตร กองทหารญี่ปุ่น รัฐบาลไทย กรรมการชาวไทย กรรมการจีน และกรรมการต่างชาติ และมีความสำคัญต่อการเมืองการเมืองระหว่างประเทศทั้งในระหว่างสงครามและหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ และเป็นที่น่าสนใจว่าชาวต่างชาติที่สนใจเส้นทางรถไฟสายนี้ต่างเป็นชาติที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสงครามโลกครั้งที่ ๒ และการก่อสร้างเส้นทางรถไฟสายดังกล่าว โดยเฉพาะงานเขียนของนักวิชาการญี่ปุ่น เช่น Michiko Nakahara และ โทชิฮารุ โยชิกาวา ทั้งสองพยายามเขียนงานวิจัยเรื่องเส้นทางรถไฟสายไทย-พม่าอย่างเป็นกลางมากที่สุดและยังเป็นผู้เข้าถึงกลุ่มเอกสาร/หลักฐานชั้นต้นของญี่ปุ่น ทำให้งานของทั้งสองน่าสนใจที่สุดในกลุ่มงานเขียนของชาวต่างชาติ การศึกษาโดยกลุ่มนักวิชาการต่างชาติทั้งตะวันตกและญี่ปุ่นในเรื่องเส้นทางรถไฟสายมรณะนั้นมีการศึกษาออกมามากในทศวรรษ ๑๙๘๐ และ ๑๙๙๐ อาจเป็นเหตุผลจากข้อมูลชั้นต้นจำนวนมากได้รับการเปิดเผย ในกรณีของโยชิกาวา ผู้วิจัยพบว่าพยายามใช้เอกสารฝ่ายไทยแต่ติดขัดเรื่องภาษาที่เขาไม่ชำนาญพอทำให้การตีความมีความคลาดเคลื่อนโดยเฉพาะในประเด็นเรื่องกรรมกร^{๑๙} ดังนั้น การวิเคราะห์รายละเอียดเกี่ยวกับการสร้างรถไฟสายนี้และผลกระทบต่อสังคมจึงเป็นประเด็นที่ทำการศึกษากันมากเป็นพิเศษ ยิ่งในปี ๑๙๘๖ มีการจัดสัมมนาเส้นทางรถไฟสายมรณะนี้เป็นการเฉพาะที่มหาวิทยาลัยแห่งชาติออสเตรเลีย ยิ่งทำให้เราเห็นถึงความสำคัญของการศึกษาวิจัย แต่เป็นเรื่องที่น่าแปลกอีกเช่นกันที่การศึกษาเรื่องนี้ของนักวิชาการไทยกลับพบได้น้อยมาก การศึกษาวิเคราะห์จึงจึงก็มีเพียงวิทยานิพนธ์ของชัยณรงค์และงานวิจัยของพรณีเท่านั้นเอง

นอกจากนี้ยังปรากฏการศึกษาเรื่องผลกระทบของเส้นทางรถไฟแต่ละเส้นมีผลต่อภูมิภาคนั้นของประเทศไทยที่เส้นทางรถไฟตัดผ่านนั้นมีแนวคิดและวิธีการศึกษาอย่างเดียวกัน ดังรายละเอียดที่ปรากฏในตารางที่ ๑.๑๖

ตารางที่ ๑.๑๖

ตัวอย่างการศึกษาการคมนาคมทางรถไฟในประเทศไทย

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๕๑๗	บทบาทของพระมหากษัตริย์ในประวัติศาสตร์การสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์	วิทยานิพนธ์

^{๑๙} ประเด็นการตีความเรื่องกรรมกรก่อสร้างทางรถไฟสายมรณะ ดูรายละเอียดในงานของพรณี บัวเล็ก, *จักรวรรดินิยมญี่ปุ่น กับพัฒนาการทุนนิยมไทย ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๑-๒ (พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๘๕)* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๐), น. ๑๘๘-๒๖๕.

๒๕๑๙	การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การสร้างทางรถไฟสายมรณะ: ผลกระทบ	เกื้อกูล ยืนยงอนันต์	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๐	ต่อภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑล พายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ	ชัยณรงค์ พันธุ์ประชา	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๐	พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๘๔ การสร้างทางรถไฟสายใต้กับผล กระทบทางเศรษฐกิจ และการเมืองตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๒ ถึงปัจจุบัน: ศึกษากรณีอำเภอ ท่า จังหวัดสงขลา	พูนพร พูนทาจกร	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๔	การสร้างทางรถไฟสายใต้กับผล กระทบทางเศรษฐกิจและการเมือง	ปก แก้วกาญจน์	งานวิจัย
๒๕๓๖	รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๘๔	วิลาศ โพธิสาร	วิทยานิพนธ์

เมื่อพิจารณาจากการศึกษาประวัติศาสตร์ผลกระทบของการคมนาคมขนส่งทางรถไฟต่อภูมิภาคต่าง ๆ นั้น จะพบว่าเส้นทางรถไฟสายตะวันออกจากกรุงเทพไปสิ้นสุดที่พระตะบองของเขมร ไม่ได้มีการศึกษา ซึ่งผู้วิจัยพิจารณาว่า เส้นทางรถไฟสายนี้มีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์การเมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สองเทียบเท่ากับเส้นทางรถไฟสายไทย-พม่าที่อยู่ในความสนใจของชาวต่างชาติ และมีนัยสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมทางรถไฟกับภูมิภาคตะวันออก

ความสนใจต่อการศึกษาถึงผลกระทบของเส้นทางรถไฟต่อภูมิภาคต่าง ๆ มักจะได้ข้อสรุปเดียวกันคือ เส้นทางรถไฟเป็นการกระชากอำนาจจากศูนย์กลางอำนาจที่กรุงเทพกับจังหวัดต่าง ๆ การขยายตัวทางเศรษฐกิจหลังเส้นทางรถไฟตัดผ่าน และผลกระทบตอลังคมในพื้นที่ที่มีเส้นทางรถไฟ ดังนั้นเนื้อหาของการศึกษาเรื่องเส้นทางรถไฟในประเทศไทยจึงมีเนื้อหาเกี่ยวเนื่องอยู่กับประเด็นเหล่านี้ และอยู่ภายใต้แนวคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมือง และสังคม ตามจารีตการเขียนประวัติศาสตร์แบบเดิม ๆ

เมื่อมองย้อนกลับไปพิจารณากรณีการศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมจริง ๆ นั้นกลับพบได้ในงานของนักวิชาการตะวันตก มีงานวิจัยประวัติศาสตร์การคมนาคมทางรถไฟอยู่ ๒ เล่ม คือ P.J. Rimmer. **Transport in Thailand : The Railway Decision.**(1971) และงานของ R.A. Rammaer. **The Railway of Thailand.**(1993) ซึ่งงานของ Rammaer เป็นงานที่น่าสนใจมากที่สุดเมื่อเราประเมินว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่งในลักษณะของ Geographical Transportation และมีการศึกษาเรื่องเทคโนโลยีของเครื่องจักร และระบบของการวางรถไฟในประเทศไทยที่มีทั้งระบบอังกฤษและระบบเยอรมัน ข้อสำคัญ Rammaer นำองค์ความรู้เรื่องระบบและเทคโนโลยีของรถไฟในสมัยปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ และต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ จากโลกวิชาการตะวันตกมาศึกษาระบบการคมนาคมขนส่งทางรถไฟของไทยได้อย่างน่าสนใจ ซึ่งผู้วิจัยมองว่านักวิชาการไทยน่าจะได้รับการศึกษา

ประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่งด้วยวิธีการเช่นนี้บ้างเพื่อเสริมองค์ความรู้ประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่งในด้านผลกระทบต่อบริบทสังคมไทยที่ทำการศึกษากันอย่างแพร่หลาย

กลุ่มที่ ๔ การศึกษากรณีการตัดถนนและผลกระทบจากการตัดถนนต่อบริบทสังคมไทย เมื่อเริ่มต้นรวบรวมข้อมูลงานเขียนเรื่องการคมนาคมทางบก/ถนน ผู้วิจัยเข้าใจว่าการศึกษาร่องรอยการตัดถนนในมิติประวัติศาสตร์เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ หลังจากมีการศึกษาบทบาทและผลกระทบของการสร้างทางรถไฟที่เริ่มศึกษาในช่วงทศวรรษ ๒๕๑๐ แต่จากผลการสำรวจพบว่าการศึกษาร่องรอยการคมนาคมทางบกที่ทำในรูปของวิทยานิพนธ์ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๖ จากงานของเสรี สุคนธรสิทธิ์. การขนส่งบนทางหลวง. ซึ่งเป็นการศึกษาในเรื่องของศักยภาพของระบบการขนส่งบนถนนซึ่งไม่ได้มีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๕๒๘ งานเขียนที่ศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมทางบกในส่วนของการถนนจริง ๆ จึงเริ่มขึ้น ได้แก่ งานของสมพร ทองสารี. ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓: ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร.(๒๕๒๖) สมพรศึกษาพบว่า การตัดถนนในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีมากกว่า ๑๑๐ สาย ในพื้นที่กลางใจเมือง ด้านเหนือและด้านใต้ของเมือง ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินจากรายย่อยมาเป็นของพระคลังข้างที่ มีการตัดถนนโดยข้าราชการและเจ้านายเพื่อขยายที่ดินริมถนน ผลกระทบต่อเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากการตัดถนนจะส่งผลต่อย่านการค้ามากกว่าพื้นที่เกษตรกรรม ผลกระทบต่อสังคมในเขตเมือง ได้แก่ วัฒนธรรมที่อยู่อาศัยแบบตึกแถวเริ่มเกิดขึ้น การคมนาคมขนส่งทางบกที่เพิ่มขึ้น สภาพแวดล้อมทางกายภาพที่เปลี่ยนไปจากเดิม ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่าผลของงานวิจัยของสมพรสอดคล้องกับผลของการวิจัยในกลุ่มงานที่ศึกษาพัฒนาการของ Urbanization ของกรุงเทพฯ ซึ่งทำให้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นทางประวัติศาสตร์ได้ว่า การเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ เป็นผลมาจากการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยในสมัยรัชกาลที่ ๕ และการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม เกิดขึ้นกับกรุงเทพฯ เป็นลำดับแรก การศึกษาผลกระทบใด ๆ ในกระบวนการเติบโตของเมือง การคมนาคม(โดยเฉพาะถนน)เป็นส่วนหนึ่งของบริบททางประวัติศาสตร์ของการศึกษาเรื่องเมืองในมิติประวัติศาสตร์ไทยที่น่าสนใจ งานวิจัยด้านการคมนาคมทางบกส่วนถนน ผู้วิจัยได้แสดงให้เห็นในตัวอย่างของตารางที่ ๑.๑๗

ตารางที่ ๑.๑๗

ตัวอย่างการศึกษาด้านการคมนาคมทางบก-ถนนในประเทศไทย

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๕๐๖	การขนส่งบนทางหลวง	เสรี สุคนธรสิทธิ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๑๑	โครงการถนน ๑๐๐ ปี สำหรับพระนครและธนบุรี	จุฑา ฐานวงศ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๑๗	การเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจในหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากความก้าวหน้าทางการคมนาคม: ศึกษาเฉพาะกรณีการเปลี่ยนแปลงของบ้านหัว ตำบล	เลิศ บรรเลงเสนาะ	วิทยานิพนธ์

* อาจตีความได้ว่าเป็นโครงการพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ในเขตเมืองที่น่าสนใจศึกษาต่อไป

	หนองเต็ง อำเภอกระสัง จังหวัดบุรีรัมย์ สืบเนื่องจากการสร้างทางหลวงชนบทสายกระสัง-ลำชี		
๒๕๒๐	การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของความหนาแน่นของเส้นทางรถยนต์กับลักษณะความเป็นเมืองบริเวณที่ราบภาคกลางตอนล่างของไทย	บรรจบ วงศ์พิพัฒน์พงษ์	งานวิจัย
๒๕๒๓	ผลกระทบของการเปลี่ยนโครงสร้างการขนส่งต่อเทศบาลเมืองสมุทรสงคราม	วรรณศิลป์ พืระพันธ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๖	ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๕๓): ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร	สยามพร ทองสารี	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๐	แนวโน้มการเพิ่มปริมาณจราจรบนทางหลวงแผ่นดิน และทางหลวงจังหวัดตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๓๔	เพ็ญพร กิตติโยภาส	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๑	ผลกระทบต่อการสร้างทางถนนบนพื้นที่สูงในภาคเหนือของไทย	สมพงษ์ ชิวสันต์	งานวิจัย
๒๕๓๒	ความสามารถเข้าถึงส่วนต่าง ๆ ของเมืองเชียงใหม่โดยรถประจำทาง	ลำดวน ศรีศักดิ์	งานวิจัย
๒๕๓๕	บทบาทการขนส่งสาธารณะของรถสองแถวภายในเมือง: กรณีศึกษาเทศบาลนครเชียงใหม่	ชิตชัย อังคะไวมงคล	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๖	ครัวดอยสุเทพและครัวของสร้างถนนในเมืองเชียงใหม่	ไพฑูรย์ ดอกบัวแก้ว	งานวิจัย
๒๕๓๘	บทบาทของยานยนต์ญี่ปุ่นในการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน	สุวิทย์ ธีรศกขัตต์ และช่อ วายุภักษ์	งานวิจัย
1976	The Role of Minibus in Public Transportation in Chiang Mai	Boonsom Lerdhirngwongsa	งานวิจัย
1996	The Development of the Urban Transport Bangkok: 1887-1968	Tooru Nomura	บทความ

ในกลุ่มงานเขียนการคมนาคมทางบก-ถนนตามตารางที่ ๒.๓ งานด้านประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจที่สุดคือ งานของสุวิทย์ ชีรสอวกัด และช่อ วายุกัษ ในเรื่อง บทบาทของยานยนต์ญี่ปุ่นในการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (๒๕๓๘) การศึกษาจากข้อมูลภาคสนามด้านการสัมภาษณ์และวิธีการเชิงปริมาณ เพื่อชี้ให้เห็นถึงการขยายตัวของการใช้รถยนต์ รถจักรยานยนต์หลังสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงปัจจุบันนั้น สัมพันธ์กับการเติบโตทางเศรษฐกิจและการตัดถนนเส้นใหม่ ๆ ในพื้นที่ภาคอีสานในสมัยทศวรรษ ๒๕๑๐ เป็นต้นมา และจากข้อมูลในตารางที่ ๑.๑๖ นี้เอง เราสามารถสังเกตเห็นได้ว่าการศึกษาการคมนาคมทางบก-ถนน จะให้ความสำคัญกับการศึกษาวางแผนและการแก้ปัญหาการคมนาคมขนส่งบนถนนในพื้นที่ต่างๆ ในลักษณะของการศึกษาเป็นกรณีเฉพาะ

คูคลอง แม่น้ำ ทะเล และการเดินเรือ : การคมนาคม การขนส่ง

ในบริบทของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย

การคมนาคมทางน้ำเป็นการเดินทางในวิถีชีวิตชาวไทยมาตั้งแต่อดีตโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมดในประเทศไทย การศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมทางน้ำมีอยู่มากพอสมควร และมีการศึกษาการคมนาคมทางน้ำภายในประเทศและนอกประเทศด้วย ดังรายละเอียดที่ปรากฏในตารางที่ ๑.๑๘

ตารางที่ ๑.๑๘

ตัวอย่างของการศึกษาการคมนาคมทางน้ำในมิติประวัติศาสตร์

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๔๘๔	ชุดคอคอดกระ	กรมศิลปากร	บทความ
๒๕๒๐	การขนส่งสินค้าทางเรือบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา	กรมเศรษฐกิจการพาณิชย์ กระทรวงพาณิชย์	หนังสือ
๒๕๒๐	ปัญหาการชุดคอคอดกระ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๘๒)	ผะอบ จิ่งแสงสถิตย์พร	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๒	รายงานการศึกษาวิจัย ท่าเรือภาคใต้	กรมเศรษฐกิจการพาณิชย์ กระทรวงพาณิชย์	งานวิจัย
๒๕๒๓	การศึกษาการขนส่งมวลชนทางน้ำ บริเวณใจกลางกรุงเทพมหานคร	สุชาติ อุดมธนาภิรักษ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๓	การเดินเรือพาณิชย์กับเศรษฐกิจไทย พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๖๘	พจนา เหลืองอรุณ	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๕	หลักฐานใหม่เกี่ยวกับการเดินเรือสมัยศรีวิชัยที่แหลมโพธิ์ อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี	เชมชาติ เทพไชย และ ภูซงค์ จันทวิช	บทความ
๒๕๒๕	คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)	ปิยนารถ บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และ สุวัฒนา ธาดานิติ	งานวิจัย
๒๕๒๖	น้อมรำลึก(ทางน้ำภายใน) ข้ามคาบสมุทรไทย	น้อม อุปรามย์	หนังสือ

	ใต้-อ่าวไทย และไหลทวีป)		
๒๕๒๖	โครงการขุดคลองคอดกระ	วิมลวรรณ จินตราพันธ์	จุลสาร
๒๕๓๐	การคมนาคมทางน้ำกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์(รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔)	พนมบุตร จันทรโชติ	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๑	ข้อเท็จจริงและความเห็นเกี่ยวกับขุดคลองคอดกระ	มนุญญ์ วัฒนโกเมร และ สนิท จรอนันต์	รวมบทความ
๒๕๓๑	ประเทศไทยกับเส้นทางแพไหมทางทะเล บทบาทของเมืองท่าโบราณในประเทศไทย	ธราพงศ์ ศรีสุชาติ	บทความ
1977	Historical Geography of the Canal System in the Chao Phraya Delta from the Ayutthaya period to the Fourth Reign of Rattanakosin Dynasty	Shigeharu Tanabe	งานวิจัย
1977	The History of Inland Waterways Development in Thailand	Robert V. Hubbard & A. Hafner	งานวิจัย

ข้อมูลการศึกษาการคมนาคมทางน้ำพบว่ามีการศึกษาในมิติของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ เช่นงานของ พงนา เหลืองอรุณ, สุชาติ อุดมธนาภิรักษ์, พนมบุตร จันทรโชติ และธราพงศ์ ศรีสุชาติ ในกลุ่มนี้งานของธราพงศ์เป็น การศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมทางทะเลในสมัยทวารวดีในขณะที่งานอื่น ๆจะเป็นการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์มากกว่า งานของธราพงศ์เกิดขึ้นจากความร่วมมือทางวิชาการระหว่างประเทศเพื่อศึกษาเส้นทางแพไหมทางทะเลว่ามีอยู่จริงหรือไม่ ข้อมูลของการนำเสนอของธราพงศ์ใช้หลักฐานทางโบราณคดีเป็นหลักและอธิบายเรื่องเมืองท่าสมัยโบราณยุคทวารวดีของไทยในพื้นที่ภาคกลางและภาคใต้เป็นส่วนใหญ่ สำหรับงานของพงนาและพนมบุตรใช้การ ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเป็นแกนหลักของเรื่องการเดินทาง การคมนาคมทางน้ำเป็นแต่เพียงเครื่องมือที่จะใช้อธิบายบริบททางเศรษฐกิจของไทยเท่านั้น ในขณะที่งานของปิยนารถ และคณะ ได้ศึกษาการขุดคลองกับผลกระทบ ต่อสังคมเศรษฐกิจของคนกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นงานที่ให้ภาพการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯผ่านทางระบบคลอง อีก ห้างงานวิจัยเรื่องนี้ทำขึ้นเนื่องในวาระโอกาสกรุงเทพฯมีอายุ ๒๐๐ ปีของการดำรงสถานะเมืองหลวงของประเทศไทย งานที่น่าสนใจอีกกลุ่มหนึ่งก็คือ การศึกษาเรื่องโครงการขุดคลองคอดกระ ซึ่งมีการศึกษาและถกเถียงเรื่องเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ยุทธศาสตร์ทางการทหาร กรมศิลปากรได้ตีพิมพ์ข้อมูลเรื่องคลองคอดกระมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ซึ่งเป็นโครงการหนึ่งที่อยู่ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ เช่นเดียวกับการสร้างทางรถไฟสายมรณะ ในปีพ.ศ. ๒๕๒๖ และปี พ.ศ. ๒๕๓๐ งานวิจัยศึกษาเรื่องคลองคอดกระก็มีผู้นำมาศึกษาใหม่อีกครั้งหนึ่ง

กล่าวโดยสรุป องค์ความรู้และความเข้าใจเรื่องการคมนาคมในมิติประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาในขอบเขตของเนื้อหาในประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ยังเป็นการศึกษาด้านการคมนาคมทางบกนั้น ยังเป็นการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา และเป็นการอธิบายเรื่องโครงสร้างอำนาจรัฐกับท้องถิ่น การคมนาคมจึงมีนัยความหมายของการใช้เป็นเครื่องมือของรัฐจากส่วนกลางในการควบคุมภูมิภาคภายใต้รัฐไทยสมัยใหม่นั้นเอง แต่การศึกษาการคมนาคมทางอากาศกลับเป็นองค์ความรู้ที่ขาดหายไปจากการศึกษาค้นคว้ามีแต่งานวิจัยด้านท่าอากาศยานมาก

กว่า ขณะที่ระบบการคมนาคมทางอากาศในปัจจุบันก้าวหน้าไปมากนับตั้งแต่มีการขยายตัวของสนามบินในภูมิภาคของประเทศ บริการสายการบินมากกว่าหนึ่งสาย สายการบินต่างชาติในประเทศไทย กลับเป็นเรื่องที่ถูกกละเลย ไม่ได้มีการศึกษาอย่างจริงจัง

การศึกษาประวัติศาสตร์การสื่อสารและการบริการในประเทศไทย

ผู้วิจัยได้รวบรวมงานเขียนที่มีการศึกษาการบริการสาธารณะในมิติประวัติศาสตร์ โดยพิจารณากิจกรรมที่รัฐมุ่งจะสร้างคุณประโยชน์ และการบริการสาธารณะให้แก่ชุมชนในบริบททางประวัติศาสตร์ ผู้วิจัยพบว่ากิจการที่รัฐให้ความสำคัญและใช้งบลงทุนเพื่อส่งเสริมอาชีพให้แก่ประชาชนเป็นลำดับแรก คือ การลงทุนด้านชลประทานเพื่อส่งเสริมกสิกรรม โดยเฉพาะการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้สะท้อนภาพโครงสร้างเศรษฐกิจไทยในเวลานั้นที่มีกิจกรรมเศรษฐกิจหลักอยู่ที่ข้าว ซึ่งเป็นสินค้าส่งออกหลักของไทยในเวลานั้น ในสมัยเดียวกันนี้เองกิจการบริการสาธารณะและสาธารณูปโภคพื้นฐาน (infra-structure) ได้รับการพัฒนาขึ้นมารองรับการขยายตัวของชุมชนภายในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล และได้พัฒนาไปสู่การบริการประเภทการสื่อสารคมนาคมในเวลาต่อมา ที่ผ่านมามีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ของกิจกรรมเหล่านี้ไว้มากพอสมควรและมีแนวทางการศึกษาที่ชัดเจน ผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มงานวิจัยที่ศึกษาการบริการสาธารณะออกเป็น ๓ กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มแรก ระบบการชลประทานในการศึกษาทางประวัติศาสตร์

กลุ่มที่สอง ไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์ วิทยุ โทรทัศน์ : ประวัติศาสตร์ของการบริการสื่อสาร

กลุ่มที่สาม ประวัติศาสตร์กิจการสาธารณูปโภคอื่น ๆ

ระบบการชลประทานในการศึกษาทางประวัติศาสตร์

เมื่อผู้วิจัยเริ่มรวบรวมข้อมูลการศึกษาประวัติศาสตร์การบริการสาธารณะ พบว่าเป็นการศึกษาในลักษณะของการศึกษา (case study) กันมากที่สุด และกระจายการศึกษาไปตามสถาบันการศึกษาในระดับบัณฑิตศึกษา ในมหาวิทยาลัยมากเป็นพิเศษ ถ้าพิจารณาเฉพาะในส่วนของการชลประทานพบว่า มีงานกลุ่มนี้ออกมามากกว่ากลุ่มงานเขียนด้านอื่น ๆ ดังรายละเอียดของตารางที่ ๑.๑๔

ตารางที่ ๑.๑๔

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์การชลประทานในประเทศไทย

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะของงาน
๒๕๒๐	คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๕๔๓)	กิตติ ตันไทย	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๐	การจัดการชลประทานในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	ซิลวี มาดตลีนา ฮอลลิงกา	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๐	การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ ถึง พ.ศ. ๒๕๔๓	สุนทรี อาสะไวย์	วิทยานิพนธ์

๒๕๒๘	การชลประทานสมัยโบราณที่ กำแพงเพชร	พิเศษ เจียจันทร์พงษ์	บทความ
๒๕๒๘	พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาและการ จัดการเกี่ยวกับการชลประทานในภาค เหนือของประเทศไทย	วันเพ็ญ สุรฤกษ์	งานวิจัย
๒๕๒๙	การจัดการชลประทานแบบพื้นเมืองของ ลานนาไทย(เหมือง ฝาย และพั้ง): ปัจจัย ที่มีผลต่อความร่วมมือของสมาชิกกลุ่มชล ประทานราษฎรในการจัดการการใช้น้ำใน พื้นที่ อ.ป่าซาง จ.ลำพูน	ศุภชัย นิมมานเหมินทร์	งานวิจัย
๒๕๓๐	บทบาทของรัฐและเอกชนในการพัฒนา: พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ.๒๔๓๑ ถึง พ.ศ.๒๔๕๗	สุนทรี อาสะไวย์	งานวิจัย
๒๕๓๑	การจัดการแหล่งน้ำในสมัยโบราณของ อีสาน: การศึกษาของอลิซาเบธ มัวร์	รักษนก ภูตสุพันธ์ (แปล)	บทความ
๒๕๓๒	แนวคิดทางการเมือง: ความสัมพันธ์ ระหว่างระบบพินนา นายสิบ และระบบชล ประทาน	อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว	บทความวิจัย
๒๕๓๕	การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ.๒๔๘๒-๒๕๐๖	ประภาพร แพงพะเนา	วิทยานิพนธ์

การศึกษาของกิติ อธิบายให้เห็นการขาดคล่องในสมัยรัตนโกสินทร์กระทำให้ขึ้นเพื่อการคมนาคมโดยเฉพาะเพื่อ
บุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกมากกว่าที่จะขาดคล่องเพื่อการชลประทานเพียงอย่างเดียว กิติพยายามชี้ให้เห็นว่าแนวคิดและวิธี
การศึกษาระบบคลองในประเทศไทยที่ผ่านมาได้ใช้ทฤษฎีสั่งคอมพลังน้ำของวิตโพลีโนนานของชัยอนันต์ สมุทวณิช
เรื่อง พัฒนาการของระบบตักดินาในประเทศไทย ไม่รัดกุมเพียงพอในขณะที่เกิดการศึกษาเรื่องระบบคลอง การคมนาคม
และการชลประทาน มีวิทยานิพนธ์จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ตีพิมพ์เรื่องทำนองเดียวกันนี้
ออกมาเช่นกัน ได้แก่ งานของซิลวี มาดดาลินา ฮอลลิงกา. **การจัดการชลประทานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๒๐)** ฮอลลิงกาศึกษากระบวนการชลประทานในสมัยรัชกาลที่ ๕ พึ่งพาการขาดคล่องเพื่อบุก
เบิกพื้นที่เพาะปลูกข้าวให้ได้มากขึ้นโดยรัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการและให้เอกชนเข้าร่วมด้วย โดยเฉพาะบทบาทของ
บริษัทคูนาคลองสยามที่มีส่วนสำคัญในการขาดคล่องในพื้นที่ทุ่งหลวงคลองรังสิต ซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบการคมนาคมทาง
น้ำที่เพิ่มขึ้นตามมาด้วย จากนั้นรัฐบาลได้จ้างวิศวกรชลประทานชาวฮอลันดาชื่อ เยโฮมัน วันเดอร์ ไฮเด มาเป็นที่
ปรึกษาและวิศวกรปฏิบัติการในโครงการชลประทานแบบตะวันตกในโครงการเขจำพระยาหรือโครงการชัยนาท และ
ในปีเดียวกันนี้เอง วิทยานิพนธ์ที่ศึกษาระบบการชลประทานสมัยใหม่ได้มีการผลิตออกมา ๑ เล่ม คือ สุนทรี อาสะ
ไวย์. **การพัฒนาชลประทานในประเทศไทย ตั้งแต่พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๙๓ (๒๕๒๐)** งานของสุนทรี คือการขยาย
ฐานความรู้ความเข้าใจเรื่องระบบการชลประทานจากสมัยรัชกาลที่ ๕ จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๓ โดยสุนทรีแบ่งช่วงของ

พัฒนาการระบบการชลประทานในไทยออกเป็น ๓ สมัยคือ สมัยแรก พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๕๕ สมัยที่สอง พ.ศ.๒๔๕๖-๒๔๘๘ และสมัยที่ ๓ พ.ศ.๒๔๘๘-๒๕๕๓ สมัยแรกเป็นสมัยของความพยายามที่จะริเริ่มโครงการพัฒนาระบบการชลประทานขนาดใหญ่ แต่ไม่สามารถดำเนินการได้สำเร็จเพราะขาดแคลนงบประมาณและมีปัญหาทางการเมือง บริษัทธนาคารสยามของเอกชนที่เข้าชุดคลองก็ประสบปัญหา ดังนั้นในสมัยแรกนี้ รัฐบาลทำได้เพียงการขุดลอกคูคลองเดิม ซ่อมแซมประตูน้ำ สมัยที่สองเป็นการตัดสินใจและดำเนินการระบบการชลประทานเพื่อแก้ปัญหาการผลิตข้าวในสมัยต้นทศวรรษ ๒๔๖๐ เพราะเกิดฝนแล้งและน้ำท่วมในพื้นที่เพาะปลูกข้าวของประเทศ โดยว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวอังกฤษ เซอร์ โทมัส วอร์ด เข้ามาวางโครงการ แต่การดำเนินงานก็ทำได้เพียงโครงการเดียวจาก ๕ โครงการเพราะรัฐบาลประสบปัญหาการคลังเช่นเดิม จนมาถึงสมัยที่สาม ซึ่งเป็นช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ รัฐบาลนำโครงการของไฮเด และวอร์ด มาศึกษาอีกครั้งหนึ่งและตัดสินใจเงินจากต่างประเทศและงบประมาณแผ่นดินมาลงทุนพัฒนาระบบการชลประทานขนาดใหญ่ เนื่องจากภาวะหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ประชาชนเข้าไปบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกกันมากขึ้น สุนทรี วิเคราะห์ให้เราได้เห็นอุปสรรค ความผิดพลาด ในนโยบายและการดำเนินของกิจการสาธารณูปโภคขนาดใหญ่จากระบบการชลประทานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา และเสนอแนะให้มีการศึกษาและการประเมินโครงการของรัฐบาลทั้งผลดีผลเสียก่อนการดำเนินงาน นอกจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว สุนทรี ยังได้ศึกษาโครงการชลประทานรังสิตมาเป็นกรณีศึกษาเฉพาะในปีพ.ศ. ๒๕๓๐ ในงานวิจัยเรื่อง **บทบาทของรัฐและเอกชนในการพัฒนา: พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ.๒๔๓๑ ถึง พ.ศ.๒๕๔๗** ซึ่งเป็นการขยายองค์ความรู้เรื่องระบบการชลประทานขนาดใหญ่มีปัญหาและอุปสรรคการดำเนินงานอย่างไร

งานวิจัยเรื่องระบบการชลประทานทั้งของ กิตติ ตันไทย, ชิลวี มาตดาลินา ฮอลลิงกา และสุนทรี อาสะไวย์ เป็นฐานความรู้เรื่องระบบการชลประทานในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทยและสัมพันธ์เกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าวซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของระบบเศรษฐกิจไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ -พ.ศ.๒๕๐๐ ความรู้เรื่องระบบการชลประทานขนาดใหญ่ในประเทศไทยจำเป็นต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญจากต่างประเทศเช่นเดียวกับระบบการคมนาคมทางรถไฟ ความรู้เรื่องระบบการชลประทานขนาดใหญ่ ในงานวิจัยทั้งสามท่าน ชี้ให้เห็นถึงอุปสรรค ปัญหา ข้อผิดพลาดของรัฐบาลในการดำเนินงาน ซึ่งเพื่อผู้วิจัยประเมินองค์ความรู้เรื่องระบบการชลประทานขนาดใหญ่ งานศึกษาของสุนทรีเป็นบรรทัดฐานของความรู้เรื่องดังกล่าวในประเทศไทยได้เป็นอย่างดี

การศึกษากระบวนการชลประทานในภาคเหนือก็เป็นตัวอย่างที่น่าสนใจของการศึกษาประวัติศาสตร์มีงานที่น่าสนใจหลายชิ้น ตัวอย่างเช่น บทความงานของพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ เรื่อง **การชลประทานสมัยโบราณที่กำแพงเพชร ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๕๒๘** ซึ่งกล่าวถึงระบบการชลประทานแบบเหมือง ฝาย และท่อส่งน้ำที่เรียกกันว่า ท่อปญญาร่วง เป็นการชลประทานที่เกิดขึ้นในสมัยสุโขทัยและในสมัยอยุธยา การตีความของพิเศษในเรื่องนี้สอดคล้องกับข้อเสนอของทิวา ศุภจรรยาที่ได้เสนอบทวิเคราะห์ว่า ถนนพระร่วงเป็นคันดินพรางน้ำเพื่อการชลประทานซึ่งเกิดขึ้นในสมัยสุโขทัยเป็นอย่างน้อย ทิวาพิสุจน์สมมติฐานเรื่องนี้ด้วยภาพถ่ายทางอากาศในการประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่องประวัติศาสตร์สุโขทัย ที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิชญ์โลก ปีพ.ศ. ๒๕๒๐ ซึ่งในเวลานั้นมีผู้ไม่เห็นด้วยเพราะฐานความรู้เดิมเคยเชื่อว่า ถนนพระร่วงคือถนนที่เชื่อมต่อระหว่างเมืองศรีสัชนาลัย-สุโขทัย-กำแพงเพชร และระบบการชลประทานของสุโขทัยในอดีตคือ การเก็บน้ำบนภูเขาในลักษณะอ่างเก็บน้ำซึ่งมีชื่อเรียกในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ว่า "สรีดงาส" และมีท่อปญญาร่วงเป็นท่อส่งน้ำลงหล่อเลี้ยงพื้นที่เพาะปลูก ณ ที่ราบเชิงเขาของเมืองสุโขทัย แต่ข้อเสนอของทิวาเองก็ยังไม่สามารถพิสูจน์ในเรื่องระบบการชลประทานนี้จะเกิดขึ้นในสมัยสุโขทัยหรือหลังจากนั้นเพราะมีข้อจำกัดเรื่องหลักฐานและข้อมูล อย่างไรก็ตาม ระบบการชลประทานของภาคเหนือตอนล่างหรือภาคกลางตอนบน

อันหมายถึงพื้นที่บริเวณ กำแพงเพชร ตาก สุโขทัย อุตรดิตถ์ ศรีสะเกษนั้นได้มีนักวิชาการญี่ปุ่นชื่อ Shigeharu Tanabe ศึกษาเอาไว้ในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ และตีพิมพ์ลงในวารสารธรรมศาสตร์ ปี พ.ศ. ๒๕๑๙ ในงานชื่อ **Historical Geography of the Canal System in the Chao Phraya Delta from the Ayutthaya Period to the Forth Reign of Ratanakosin Dynasty** งานวิจัยเรื่องนี้มีการแปลเป็นภาษาไทยอีกครั้งหนึ่งในหนังสือรวมบทความงานวิจัยและวิทยานิพนธ์เรื่องฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภาพ มานะรังสรรค์(บรรณารักษ์) **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. ๒๕๔๔ (๒๕๒๗)** ซึ่งศึกษาเปรียบเทียบกับระบบนาเหมืองฝายในภาคเหนือตอนบนพบว่า ระบบนาเหมืองฝายเป็นระบบการเพาะปลูกที่สอดคล้องกับระบบการชลประทานในพื้นที่ราบระหว่างหุบเขา ซึ่งมีข้อจำกัดของพื้นที่ลุ่มซึ่งเหมาะกับการเพาะปลูกต่างจากที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลางตอนล่าง และปัญหาการขาดแคลนแหล่งน้ำ ระบบการชลประทานแบบเหมืองฝายของลานนาไทยมีลักษณะที่เหมือนกับระบบเหมืองฝายของอาณาจักรสุโขทัย ระบบการชลประทานแบบคลองและการขุดคลองเป็นระบบการชลประทานหลักของพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางซึ่งมีการขุดคลองลัดคลองขุดเพื่อการชลประทานมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และมีการขุดคลองเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ Tanabe วิเคราะห์ความสำคัญของระบบการชลประทานมีผลต่อภาคเศรษฐกิจของสังคมไทยอย่างมากในอดีตเนื่องจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจสำคัญของคนไทยสมัยนั้นคือเกษตรกรรม

ในปี พ.ศ. ๒๕๒๘ วันเพ็ญ สุรฤกษ์ ตีพิมพ์งานวิจัยเรื่อง **พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาและการจัดการเกี่ยวกับการชลประทานในภาคเหนือของประเทศไทย** ก็ชี้ให้เห็นถึงระบบการชลประทานในเรื่องการเก็บน้ำในพื้นที่สูงในรูปของเหมืองฝายก่อนจะระบายน้ำเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก ซึ่งพื้นที่การชลประทานเหล่านี้จะกระจายไปตามที่ราบระหว่างภูเขาของภาคเหนือตอนบน งานวิจัยของวันเพ็ญนั้นมีขอบเขตการศึกษาในมิติเวลาที่สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันและให้ความสำคัญกับระบบการชลประทานในสมัยปัจจุบันมากกว่าอดีต งานวิจัยของศุภชัย นิมมานเหมินทร์ ในเรื่อง **การจัดการชลประทานแบบพื้นเมืองของลานนาไทย(เหมือง ฝาย และพ่วง): ปัจจัยที่มีผลต่อความร่วมมือของสมาชิกกลุ่มชลประทานราษฎรในการจัดการการใช้น้ำในพื้นที่ อ.ป่าซาง จ.ลำพูน (๒๕๒๙)** ก็ได้ข้อสรุปลักษณะของระบบการชลประทานภาคเหนือในแบบเหมือง ฝาย เช่นเดียวกัน

ปี พ.ศ. ๒๕๓๒ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เสนอบทความวิจัยเรื่อง **แนวคิดทางการเมือง: ความสัมพันธ์ระหว่างระบบพันนา นายสิบ และระบบชลประทาน** ได้ข้อสรุปว่าการควบคุมและดูแลระบบการชลประทานภาคเหนือในอดีตอยู่ภายใต้โครงสร้างการควบคุมกำลังคนแบบระบบพันนา และระบบนายสิบ ของอาณาจักรล้านนา ซึ่งทั้งหมดช่วยให้การเพาะปลูกในพื้นที่ทำได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ

ด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในปี พ.ศ.๒๕๓๑ มีการศึกษาเรื่องระบบชลประทานสมัยอารยธรรมเขมร เรื่องอำนาจในภาคอีสาน ในงานแปลและเรียบเรียงของรัชชก คตสุพันธ์ ในเรื่อง **การจัดการแหล่งน้ำในสมัยโบราณของอีสาน: การศึกษาของอลิชาเบธ มัวร์** อลิชาเบธ มัวร์ เป็นผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ศิลปะของไทยโดยเฉพาะในเรื่องศิลปะสุโขทัย มีผลงานตีพิมพ์ชิ้นสำคัญเรื่อง **Sukhothai: Arts And History**.(1993) รัชชก แปลและเรียบเรียงผลการศึกษาของอลิชาเบธ มัวร์ พบว่า ระบบการชลประทานในภาคอีสานสมัยโบราณนั้นเป็นระบบการขุดสระน้ำแบบเขมรที่เรียกกันว่า “บาราย” เพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมและให้ประโยชน์ต่อการเพาะปลูกภายในพื้นที่ใกล้เคียงบาราย งานของรัชชกเป็นความพยายามจะเชื่อมโยงความรู้ในอดีตให้มารับใช้กระบวนการพัฒนาจัดหาแหล่งน้ำในพื้นที่ภาคอีสาน ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นพื้นที่แห้งแล้งที่สุดของไทยในปัจจุบัน งานวิจัยเรื่องระบบการชลประทานภาคอีสานอีกเล่มหนึ่งเป็นวิทยานิพนธ์ของประภาพร แพงพะเนาว์ เรื่อง **การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ.๒๔๘๒-๒๕๐๖** ตีพิมพ์ในปีพ.ศ. ๒๕๓๕ เป็นการพัฒนาแหล่งน้ำก่อนจะเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ

ฉบับที่ ๑ และเป็นการศึกษาการจัดหาแหล่งน้ำของชุมชนในภาคอีสานในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการพัฒนาประเทศ สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งได้รับคำแนะนำจากคณะผู้เชี่ยวชาญอเมริกันทั้ง USOM และ JUSMAX ในการพัฒนาประเทศพื้นที่ภาคอีสาน

เป็นที่น่าสังเกตว่าการศึกษาเรื่องระบบชลประทานในมิติประวัติศาสตร์มีศึกษาวิจัยมากในพื้นที่ภาคกลาง และพื้นที่ภาคเหนือ และมีไม่มากนักในพื้นที่ภาคอีสาน ขณะที่ภาคใต้ไม่มีการศึกษาวิจัยเรื่องนี้ออกมา อาจเป็นเพราะข้อจำกัดของการพัฒนาระบบชลประทานขนาดใหญ่อยู่เป็นพื้นที่คาบสมุทรซึ่งได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้และลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ มีผลทำให้ภาคใต้มีฝนตกชุกและหนาแน่น ประกอบกับพื้นที่เพาะปลูกในภาคใต้มีจำกัดเพราะเป็นที่ดินติดทะเล และเป็นภูเขามากกว่าพื้นที่ราบ ดังนั้นรัฐบาลไม่มีความจำเป็นเข้าไปลงทุนในการพัฒนาระบบชลประทานเช่นภาคอื่น ๆ

ไพบรณีย์ ไทโรเลข ไทโรศัพท์ ไทโรทัศน์ : ประวัติศาสตร์ของการบริการการสื่อสาร

การศึกษาประวัติศาสตร์การบริการการสื่อสาร เป็นผลมาจากการพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัยในสมัยรัชกาลที่ ๕ จนถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นเทคโนโลยีการสื่อสารที่มีอายุประมาณ ๑๐๐ ปีเท่านั้นเอง และเป็นธุรกรรมที่ต้องอาศัยพื้นฐานและเทคโนโลยีจากภายนอก จากการรวบรวมข้อมูลการศึกษาวิจัยด้านนี้มีอยู่ไม่มากโดยส่วนใหญ่ตีพิมพ์ในหนังสือที่ระลึกของหน่วยงานด้านการสื่อสารโทรคมนาคม หนังสืออนุสรณ์ที่มีการตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.๒๕๖๘ เป็นประวัติศาสตร์ของกิจการไพบรณีย์ไทโรเลขในประเทศไทยซึ่งจัดพิมพ์โดยกรมไพบรณีย์ไทโรเลข และมีหนังสือที่จัดพิมพ์แบบนี้อีกในปี พ.ศ.๒๕๐๐, ๒๕๐๖, ๒๕๒๖ การนำเสนอจะเป็นประวัติศาสตร์แบบองค์การ(History of Organization) ดังรายละเอียดในตารางที่ ๓.๒.

การศึกษาด้านการสื่อสารเล่มแรกเป็นของ อุดม ชุนตระกูล เรื่อง การขยายการไพบรณีย์สู่ชนบทประเทศไทย. ตีพิมพ์ในปี พ.ศ.๒๕๐๕ งานของอุดมเป็นความพยายามที่จะศึกษาการให้บริการด้านไพบรณีย์ของกรมไพบรณีย์ไทโรเลขก่อนจะมีการจัดตั้งการสื่อสารแห่งประเทศไทยในภายหลังนั้น เป็นการให้บริการจากเมืองสู่ชนบท โดยเริ่มจากระบบไพบรณีย์จนกระทั่งการสร้างทางรถไฟและการตัดถนนเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯสู่ต่างจังหวัดเริ่มขึ้นการให้บริการด้านไพบรณีย์ก็เพิ่มขึ้นพร้อมกับการให้บริการด้านโทรเลขที่ติดตามมา งานของอุดมเป็นการอธิบายเรื่องการขยายตัวของการสื่อสารมากกว่าจะอธิบายไปถึงประวัติศาสตร์การให้บริการในเรื่องนี้ซึ่งแตกต่างจากเห็นได้ชัดจากวิทยานิพนธ์ของ งามตา ลิมตระกูล. กิจการไพบรณีย์ไทโรเลขในประเทศไทย พ.ศ. ๒๕๒๖-๒๕๖๖ ตีพิมพ์ในปี พ.ศ.๒๕๒๑ เป็นวิทยานิพนธ์สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร งามตาศึกษาการให้บริการรับฝากข่าวสารและสิ่งของเป็นพัฒนาการเริ่มต้นของกิจการไพบรณีย์ในประเทศไทยโดยการจัดตั้งกรมไพบรณีย์-กรมโทรเลขขึ้นมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ การให้บริการขยายตัวจนถึงการให้บริการขนส่งไปรษณีย์ภัณฑ์ทางอากาศครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๖ ความน่าสนใจของงานวิจัยของงามตา คือ การรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลด้านการสื่อสารโทรคมนาคมในระยะเริ่มแรกจากเอกสารในกองจดหมายเหตุแห่งชาติ ได้แก่ ประกาศ กฎหมายที่เกี่ยวข้อง และตัวอย่างของข้อความและพัสดุที่ให้บริการ เมื่อเราเทียบกับหนังสืออนุสรณ์ของกรมไพบรณีย์ไทโรเลข พบว่าหนังสืออนุสรณ์เหล่านั้นแม้ว่าจะตีพิมพ์เผยแพร่ประวัติองค์กรและประชาสัมพันธ์หน่วยงานให้สาธารณะชนรับทราบนั้น ไม่มีการเสนอข้อมูลหรือหลักฐานชิ้นต้นเหล่านี้ แต่อาจเรียกได้ว่าเป็นงานเขียนที่มีมาอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งหน่วยงานทำนองนี้ก็มีการตีพิมพ์เรื่องแบบนี้ ออกมามากเช่นเดียวกัน เช่น กรมรถไฟ องค์การโทรศัพท์แห่งประเทศไทย การสื่อสารแห่งประเทศไทย เป็นต้น

ในกรณีกิจกรรมประชาสัมพันธ์ในมิติประวัติศาสตร์ ในปีพ.ศ. ๒๕๓๐ สุวิมล พลจันทร์ เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง **กรมโฆษณาการกับการโฆษณาอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐ (พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๕๔๓)** วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ชี้ให้เห็นว่ารัฐบาลใช้สื่อทางวิทยุและโทรทัศน์ในการเผยแพร่อุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐอย่างไรบ้างในสมัยการสร้างวัฒนธรรม “ชาติ” ยุสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม อาจเรียกได้ว่า วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ช่วยให้เราเข้าใจบทบาทและอภินาจของสื่อวิทยุโทรทัศน์เป็นเครื่องมือทางการเมืองของรัฐ ต่อมา สันธิ์ สิทธิรักษ์ **กำเนิดโทรทัศน์ไทย (พ.ศ. ๒๕๔๓-๒๕๐๐)**, ตีพิมพ์ในปีพ.ศ. ๒๕๓๕ โดยการปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์สาขาวิทยุโทรทัศน์ คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โทรทัศน์เป็นเทคโนโลยีอีกประเภทหนึ่งที่มาจากโลกตะวันตก และเข้าสู่สังคมไทยสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ การจัดตั้งสถานีโทรทัศน์สมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ ก็เพื่อเป็นเครื่องมือประชาสัมพันธ์และเป็นการบอกเสียงและสื่อภาพพจน์ให้กับรัฐบาล ในงานของสันธิ์ ระบว่า สถานีโทรทัศน์ที่รัฐบาลเข้าไปลงทุนนั้นมีข้อจำกัดเรื่องการแพร่ภาพสัญญาณออกอากาศ เนื่องจากสันธิ์มีวัตถุประสงค์การศึกษากำเนิดของโทรทัศน์ไทยมีปัจจัยและเหตุผลที่อย่างไร ไม่ได้ศึกษาผลกระทบของการมีโทรทัศน์ต่อสังคมโดยรวมอย่างไรบ้าง

ประวัติศาสตร์กิจการสาธารณูปโภคอื่น ๆ

นอกจากกิจการบริการสาธารณะเรื่อง การพัฒนาระบบการชลประทาน การสื่อสารโทรคมนาคมแล้ว กิจการสาธารณูปโภคอื่นที่มีการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์มีอยู่ไม่มากนัก ดังรายละเอียดของตารางที่ ๑.๒๐

ตารางที่ ๑.๒๐

ตัวอย่างการศึกษากิจการสาธารณูปโภคในประเทศไทย

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๕๔๗	การปรับปรุงการไฟฟ้าและการประปาภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒	เฉลิม วิเศษรัตน์	หนังสือ
๒๕๓๐	๓๐ ปี การไฟฟ้านครหลวง	การไฟฟ้านครหลวง	หนังสือ
๒๕๓๑	การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมหลังจากการมีไฟฟ้าเข้าสู่ชนบทอีสาน: ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านท่าแมต ต.ท่าแมต อ.กุตุ้ม จงยโสธร	คำสอน สีชมภู	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๕	พัฒนาการของกิจการไฟฟ้าในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๘๘	วิภารัตน์ ดือ่อง	วิทยานิพนธ์

นอกเหนืองานของเฉลิม วิเศษรัตน์, คำสอน สีชมภู และวิภารัตน์ ดือ่องแล้ว การศึกษาสาธารณูปโภคพื้นฐานไฟฟ้าและประปาส่วนใหญ่เป็นหนังสือประเภทอนุสรณ์ของวิสาหกิจเหล่านั้นแบบเดียวกับหนังสืออนุสรณ์กรมไปรษณีย์โทรเลข งานของเฉลิมและวิภารัตน์ชี้ให้เราเห็นว่าบริการไฟฟ้าและประปานั้นเป็นการให้บริการเฉพาะในเขตเมืองหลวงจนกระทั่งทศวรรษ ๒๔๗๐ มีการจัดตั้งโรงไฟฟ้าในภูมิภาคเกิดขึ้นจำนวนมากด้วยการให้สัมปทานจากรัฐบาลไม่ต่ำกว่า ๓๐ ราย ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๔ และรัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติสำคัญ ๒ ฉบับคือ

พระราชบัญญัติอนุญาตให้รัฐบาลให้กู้ยืมเงินแก่สุขาภิบาลหรือเทศบาลเพื่อทำการไฟฟ้าและประปา พ.ศ. ๒๔๗๗ และพระราชบัญญัติให้รัฐบาลกู้ยืมเงินแก่สุขาภิบาลหรือเทศบาล ๖ แห่ง²⁰

วิทยานิพนธ์ของวิภากรัตน์ อธิบายว่า ไฟฟ้าเป็นสาธารณูปโภคที่เข้ามาสู่สังคมไทยในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ โดยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และมีการตั้งบริษัทผลิตและจำหน่ายไฟฟ้าให้กับราชสำนัก เจ้านาย ข้าราชการ และคหบดี มีบริษัทไฟฟ้าสยามและบริษัทสยามอิเล็กทริคิตีคัมพานีลิมิเต็ดซึ่งเป็นบริษัทของเอกชนของคนไทยและของชาวเดนมาร์กแข่งขันการให้บริการ จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๕๗ โรงไฟฟ้าสามเสนของรัฐบาลได้จัดตั้งขึ้นมาเพื่อแข่งขันกับภาคเอกชน เนื้อหาของวิทยานิพนธ์ ๔ บท เป็นเรื่องของกรดำเนินการงานกิจการไฟฟ้า ขณะที่บทที่ ๕ เป็นเรื่องอิทธิพลของไฟฟ้าที่มีต่อวิถีชีวิตทางสังคมและเศรษฐกิจของไทย ตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๓๒-๒๔๘๘ โดยมีข้อสรุปว่า ไฟฟ้าสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นพลังงานให้กับระบบการสื่อสารและคมนาคม เช่น โทรศัพท์ โทรศัทพ์ วิทยุ โทรเลข เป็นพลังงานให้กับภาคการผลิตอุตสาหกรรม เป็นแหล่งรายได้ของรัฐ เป็นสิ่งอำนวยความสะดวก และเป็นปัจจัยของการแสดงชนชั้นของผู้ใช้บริการ ซึ่งเป็นบทที่ผู้วิจัยคิดว่าวิภากรัตน์น่าจะศึกษาถวิลถึงผลกระทบต่อผู้คนในสังคมได้มากกว่านี้ เพราะใน ๔ บทแรกของงานมีลักษณะของการศึกษาประวัติศาสตร์แบบองค์การแบบเดียวกัน เช่น หนังสืออนุสรณ์ของหน่วยงานวิสาหกิจ แต่จะมีคุณประโยชน์ทางวิชาการที่เหนือกว่าด้านการให้ข้อมูลและหลักฐานชั้นต้นของหน่วยงานนั้น ๆ

การศึกษาประวัติศาสตร์การบริการสาธารณะอาจเป็นเรื่องใหม่ของการศึกษาทางประวัติศาสตร์แต่ก็มีผู้ศึกษาเอาไว้มากพอสมควร เนื้อหาของการศึกษาส่วนใหญ่ผู้วิจัยพบว่าการศึกษาเรื่องระบบการชลประทานมีผู้ศึกษาจำนวนมากที่สุดและต่างก็เป็นงานวิจัยและเป็นวิทยานิพนธ์ที่มีคุณภาพ องค์ความรู้เรื่องระบบการชลประทานในประเทศไทยอาจจัดเป็นองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ที่ครอบคลุมเนื้อหาสำคัญเอาไว้ และยังเป็นการศึกษาภายใต้มิติทางการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าการศึกษาประวัติศาสตร์การสื่อสารและการบริการอื่น ๆ กลับมีผู้ศึกษาน้อยมาก และเมื่อเราพิจารณาเนื้อหาประวัติศาสตร์การสื่อสารและการบริการอื่น ๆ นั้นอยู่ภายใต้พื้นที่ของเมืองหลวง ทำให้เข้าใจได้ว่าประวัติศาสตร์การสื่อสารและการบริการนั้นเป็นส่วนหนึ่งการศึกษาชุมชนเมืองที่เปลี่ยนไปสู่ความทันสมัยและการพึ่งพาการบริการจากทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ผู้วิจัยพบว่า การให้บริการสาธารณูปโภคสำคัญในปัจจุบันคือ ไฟฟ้านั้นริเริ่มจากข้าราชการแต่ผู้ที่เข้ามาลงทุนเป็นเอกชนโดยมีชาวเดนมาร์กเป็นผู้ก่อตั้งกิจการไฟฟ้า และประสบความสำเร็จทางธุรกิจก่อนจะเปลี่ยนเมื่อมาเป็นกิจการของรัฐบาลในเวลาต่อมา การศึกษานาถบริการเหล่านี้พบว่าสถานะของผู้ใช้บริการจะกระจุกตัวอยู่กับผู้ที่มีฐานะเท่านั้น แม้กระทั่งปัจจุบันกลุ่มผู้บริโภคและใช้สาธารณูปโภคส่วนใหญ่ก็คือคนเมืองและเป็นผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี

บทสรุป

การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคมขนส่ง การสื่อสาร และการบริการ ในประเทศไทย มีการศึกษามาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน การศึกษาค้นคว้ามีความหลากหลายของกลุ่มผู้ศึกษาและความหลากหลายของแนวคิดและวิธีการศึกษา ผู้วิจัยพบว่าการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองเป็นกลุ่มงานที่มีการศึกษามากที่สุด และมีแนวการเขียนประวัติศาสตร์หลายแนวทาง อาทิเช่น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น Urbanization ประวัติศาสตร์เพื่อการท่องเที่ยว การศึกษาเรื่องสลัม การศึกษาเรื่องตลาด เป็นต้น ระดับความลุ่มลึกทางการศึกษามี

²⁰วิภากรัตน์ ดือออง, “พัฒนาการของกิจการไฟฟ้าในประเทศไทย ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๘๘,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปีการศึกษา ๒๕๓๔), น. ๓๑๑-๓๑๒.

ทั้งระดับต้นและลึกขึ้นอยู่กับความรู้ของผู้ศึกษาค้นคว้า ในขณะที่การศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมและการขนส่ง และประวัติศาสตร์การบริการสาธารณะ แม้ว่าจะมีการผลิตออกมาพอสมควร แต่บางประเด็นก็ขาดแคลนการศึกษาวิเคราะห์ไม่ว่าจะเป็นประวัติศาสตร์การขนส่งทางอากาศ และประวัติศาสตร์การให้บริการสาธารณะใหม่ ๆ ไม่มีการศึกษาเลย ประกอบกับแนวคิดและวิธีการศึกษากายใต้บริบทประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์การเมือง ประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์องค์กร มีข้อจำกัดในเรื่องประเด็นการวิเคราะห์

ข้อคิดเห็นในงานทำวิจัยโครงการสำรวจสถานภาพการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการสาธารณะในประเทศไทย ผู้วิจัยประเมินปัญหาของงานเขียนประวัติศาสตร์เหล่านี้ดังนี้

๑. การใช้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์อย่างไม่รอบคอบเกิดขึ้นบ่อยครั้งมากกับกลุ่มงานประวัติศาสตร์ด้าน Urbanization เพราะงานเขียนเกือบทั้งหมดมองภาพการศึกษากระบวนการพัฒนาเป็นเมืองสมัยใหม่ของไทยมีแนวทางอย่างเดียวกันคือ ประชากร ผังเมือง การใช้ที่ดิน ที่อยู่อาศัย อาชญากรรม การเลือกใช้ข้อมูลแบบนี้ผู้วิจัยประเมินว่า การใช้แนวคิดเรื่อง Urbanization อย่างเดียวไม่พอ ผู้วิจัยเสนอว่าควรพิจารณาข้อมูลเหล่านี้ภายใต้บริบททางประวัติศาสตร์ตามมิติเวลาที่เปลี่ยนแปลงด้วย นอกจากนี้การตีความข้อมูลและหลักฐานโดยเชื่อข้อมูลราชการไว้ก่อนเป็นสิ่งที่ผู้วิจัยอ่านพบอยู่เสมอ ทำให้มองการวิเคราะห์มาจากฝ่ายราชการเพียงด้านเดียว ในฐานะนักประวัติศาสตร์ข้อมูลจากหลายแหล่งและหลากหลาย ทั้งข้อเหมือนและข้อแตกต่าง ทำให้การศึกษายึดค้นคว้าเรื่องประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการ ในเรื่องต่อไปข้างหน้าสามารถตีความข้อมูล/หลักฐานประวัติศาสตร์ได้รัดกุมและรอบด้านมากขึ้น

๒. การครอบงำการศึกษาประวัติศาสตร์แบบ Conventional Historiography ของหน่วยงานราชการ ส่งผลต่อการเขียนงานของนักประวัติศาสตร์สมัครเล่นซึ่งเป็นกลุ่มที่มีการผลิตประวัติศาสตร์เมืองออกมาเป็นจำนวนมาก ทำให้การศึกษาในเรื่องนี้ไม่พัฒนาเท่าที่ควร การเขียนประวัติความเป็นมาของหน่วยงานราชการ และรัฐวิสาหกิจ เป็นตัวอย่างหนึ่งของการศึกษาในทำนองนี้

๓. เนื้อหาของงานเขียนยังไม่สามารถครอบคลุมประเด็นทั้งหมดได้ ตัวอย่างเช่น จังหวัดหรือเมืองต่าง ๆ ในประเทศไทยยังไม่มีการศึกษา ตัวอย่างเช่น การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองสิงห์บุรี, สมุทรสงคราม, สมุทรสาคร, ตราด, ระยอง เป็นต้น ปัญหาเมื่ออยู่ว่า บรรดาเมืองเหล่านี้มีอายุเมืองทางประวัติศาสตร์น้อยเกินไป ประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในระยะหลังเกิดขึ้นในวาระโอกาสพิเศษ เช่น การเปิดอาคารใหม่ หนังสืองานศพ หรืออายุเมืองครบรอบ ๑๐๐ ปี หรือหน่วยงานมีอายุครบรอบ ๑๐๐ ปี เป็นต้น การศึกษาเพื่อหาช่วงเวลาของการศึกษาแบบนี้เป็นการตั้งเกณฑ์การศึกษาที่ไม่มีข้อมูล/หลักฐานที่จะอธิบายว่าในปีครบรอบเหล่านี้มีความหมายต่อองค์กร ต่อสังคม การเมือง เศรษฐกิจอย่างไรบ้าง ทำให้การอธิบายเรื่องมิติเวลามีความอ่อนด้อยลงไป

การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคมขนส่ง และการบริการ ที่ผู้วิจัยรวบรวมมาศึกษานั้น พบว่าเป็นการศึกษาเป็นกรณีเฉพาะ(case study)มากเกินไป ทำให้เนื้อหาที่สัมพันธ์กับเรื่องอื่น ๆ ต้องถูกตัดทิ้งไปอย่างน่าเสียดาย

๔. การศึกษาประวัติศาสตร์แบบสหวิทยาการและกลุ่มผู้วิจัยมีการศึกษาน้อยมาก ทำให้ขาดความหลากหลายของมุมมองและมิติของการศึกษาร่วมกัน ซึ่งการศึกษาแบบสหวิทยาการเป็นประโยชน์กับการศึกษาเรื่อง Urbanization อย่างยิ่ง แต่มีนักประวัติศาสตร์น้อยรายที่มีโอกาสเข้าไปร่วมทำการวิจัยในเรื่องดังกล่าวนี้

๕. การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคมขนส่ง และการบริการ เป็นการศึกษาที่ผู้วิจัยมองว่าเป็นการศึกษาของคนเมืองศึกษาคนเมืองด้วยกัน และวิเคราะห์ประวัติศาสตร์เมืองเป็นประวัติศาสตร์ของคนเมือง ประวัติศาสตร์การคมนาคมขนส่ง และการบริการก็มีลักษณะทำนองนี้ด้วย

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการในอนาคต ดังนี้

การศึกษาในระยะสั้น สมควรศึกษาประวัติศาสตร์เมืองที่ยังไม่ได้ศึกษา ประวัติศาสตร์การคมนาคมทางอากาศ ประวัติศาสตร์การบริการสาธารณะอื่น ๆ ที่ยังไม่มีการศึกษา เพื่อเติมข้อมูลที่จะเป็นองค์ความรู้เรื่องนี้ในประเทศไทยให้แน่นหนาขึ้น รวมทั้งส่งเสริมให้มีการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองเพื่อการท่องเที่ยวซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อนักท่องเที่ยวไทย และนักท่องเที่ยวต่างประเทศ เพราะบรรดาหนังสือ Guide Book ที่มีอยู่ในปัจจุบันยังมีปัญหาเรื่องข้อมูลประวัติศาสตร์คลาดเคลื่อนอยู่มาก

การศึกษาในระยะยาว การศึกษาวิจัยร่วมกันของนักวิชาการต่างสาขาด้วยการจัดทำโครงการศึกษาวิจัยแบบ Workshop โดยมีแผนระยะสั้นและระยะยาวรองรับ ทั้งนี้เพื่อเป็นการฝึกทักษะให้กับนักวิชาการทั้งนักวิจัยและอาจารย์ เพราะการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาเป็นการศึกษาวิจัยแบบปัจเจกบุคคลมากกว่างานวิจัยร่วม ประเด็นที่สมควรมีการศึกษาร่วมกันคือ การวิจัยเปรียบเทียบประวัติศาสตร์เมืองของแต่ละภาค เมืองเก่ากับเมืองใหม่ การศึกษาเปรียบเทียบการให้บริการสาธารณะในแต่ละพื้นที่ การศึกษาประเด็นเหล่านี้สามารถครอบคลุมขอบเขตประวัติศาสตร์ร่วมสมัยได้เป็นอย่างดี รวมทั้งการศึกษาประวัติศาสตร์ธุรกิจ ประวัติศาสตร์เทคโนโลยี น่าจะเป็นการเริ่มต้นการศึกษาในมิติใหม่ได้ ๆ

เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง :
การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ในสังคมไทย : บทสำรวจสถานะความรู้
วารุณี โอสการมย์

โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย : บทสำรวจสถานะความรู้*

ความเป็นมาและขอบเขตการศึกษา

งานค้นคว้าเชิงประวัติ หรือประวัติศาสตร์การศึกษาไทย มีมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 ขอบเขตเนื้อหาและวิธีการศึกษาได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงสัมพันธ์กับปัจจัยสำคัญ 3 ประการ คือ พัฒนาการ ความรับรู้ของคนในสังคมไทยต่อความหมายการศึกษา ความเปลี่ยนแปลงของระบบการศึกษาไทย และ พัฒนาการวิชาการด้านศึกษาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และสังคมศาสตร์อื่นในสังคมไทย

การศึกษาในความรับรู้ของคนในสังคมไทยก่อนสมัยใหม่นั้น มีความหมายครอบคลุมการเรียนรู้ทั้งวิชาหนังสือ และการฝึกหัดทักษะฝีมืออาชีพเฉพาะด้าน ไม่ว่าจะเป็นการช่างฝีมือ การทำนา ทำสวน ทำไร่ ด้วยการฝึกฝนเรียนรู้จากผู้รู้ และบรรพบุรุษในครอบครัว ถือว่าเป็นการเล่าเรียนทั้งสิ้น โดยเรียกเฉพาะ การเรียนอักษรวิธี หรือวิชาหนังสือ ว่าศึกษา หรือศึกษา แต่ก็เห็นได้ว่าความเข้าใจเรื่องของการศึกษาในอดีต นั้น มีทั้งการเรียนหนังสือ และการงานอาชีพ ที่รวมถึงระบบวัฒนธรรมความเชื่อที่เป็นไปตามหลักการพุทธศาสนา อันเป็นความเชื่อหลักของสังคม

การใช้คำว่า “การศึกษา” และกำหนดความหมายของคำนี้ให้แคบลงเหลือเพียงแค่กระบวนการเรียนวิชาหนังสือ เกิดขึ้นเมื่อสังคมไทยเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สมัยใหม่ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ชนชั้นนำไทย ได้รับเอาความหมายการศึกษาตามมาตรฐานตะวันตกที่เข้ามาพร้อมกับแบบแผนจัดการศึกษาระบบโรงเรียน ในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมาได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาในโรงเรียน โดยถือเป็นการศึกษาแห่งชาติ สำหรับชั้นประถมศึกษา บังคับราษฎรให้เข้ารับการศึกษาระดับนี้ เพื่อกล่อมเกลாதองสังคมให้เป็นพลเมืองดี และมีความสำนึกถึงเอกภาพของชาติ ดังนั้นการศึกษารูปแบบอื่นที่มีอยู่ในสังคมไทย จึงถูกลดความสำคัญ และไม่ได้ได้รับความนิยมในที่สุด การรับรู้ความหมายการศึกษาเริ่มถูกจำกัดเฉพาะเพียงการศึกษาระบบโรงเรียน กระแสการรับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำไทย ได้ปลูกฝังจิตสำนึกทางการศึกษาให้ราษฎรมีค่านิยมว่า การเรียนหนังสือหรือการศึกษาสมัยใหม่ เป็นการนำความรู้ที่ถือเป็นความเจริญหรือศิวิไลซ์ตามมาตรฐานตะวันตก มาสร้างความสุขแก่ตนเอง ครอบครัว และสังคม ในฐานะที่ความรู้ในระบบการศึกษาสมัยใหม่ไม่ได้ถือกำเนิดในสังคมไทย หากแต่เป็นการนำเข้ามาจากโลกตะวันตกในยุโรป สังคมไทยจึงเข้าใจว่าเป็นความรู้สำเร็จรูป ที่เราสามารถถ่ายทอดเพื่อนำเข้ามาใช้ในสังคมไทยได้ทันที เพียงแค่การเรียนภาษา ก็สามารถใช้เป็นสื่อพาเข้าความรู้ตะวันตกได้ ด้วยเหตุนี้วิธีการศึกษาสมัยใหม่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 25 จนถึงปัจจุบัน จึงมีลักษณะเป็นการสอนทฤษฎีหรือหลักการ แล้วนำมาประยุกต์เข้ากับสถานการณ์เฉพาะเรื่อง

* วาญณี ไชยธรรมย์ นักวิจัยประจำสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

แทนที่จะเป็นการพิจารณาข้อมูลที่มีอยู่ในสังคมไทย แล้วสร้างทฤษฎีขึ้นมาเอง การศึกษาลักษณะนี้เป็นไปตามแบบแผนปรัชญาการศึกษาแบบสาระดณิยม (Essentialism) ทำให้พัฒนาการระบบการศึกษาไทย และความเข้าใจเกี่ยวกับการศึกษาสมัยใหม่ เป็นเรื่องของการศึกษาในระบบโรงเรียนเท่านั้น

ส่วนความพยายามในการค้นคว้าอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาไทยเกิดขึ้นครั้งแรก พ.ศ.2439 ในช่วงรอบคอบของบุคคลสมัยที่สังคมไทยได้นำแบบแผนการศึกษาตะวันตกเข้ามาใช้สร้างกำลังคน เพื่อป้อนระบบราชการไทย ขณะนั้นแบบแผนการศึกษาอย่างเก่ายังคงมีอยู่ในชุมชนชาวบ้านทั่วไป และหัวเมืองต่าง ๆ โดยยังไม่ได้ได้รับความกระทบกระเทือนจากระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่เข้ามาแทนที่มากนัก งานเขียนประวัติศาสตร์การศึกษาที่มีสืบเนื่องมาจนถึงก่อน พ.ศ.2475 จึงเป็นการอธิบายการศึกษาทั้งแบบเก่า และการศึกษาแบบใหม่ในโรงเรียน การรับรู้ความหมายการศึกษาที่จำกัดให้เหลือเพียงการศึกษาระบบโรงเรียนนั้น เห็นได้อย่างชัดเจนมากขึ้นในสมัยรัฐบาลหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 อันเป็นยุคที่แบบแผนการศึกษาสมัยใหม่ได้ฝังรากฐานอยู่ในสังคมไทยอย่างผสมกลมกลืน ผู้นำรัฐและผู้บริหารการศึกษาต่างเห็นว่า การศึกษาระบบโรงเรียนนอกจากนำมาซึ่งความเจริญก้าวหน้าแก่ผู้เรียนและสังคมไทยโดยรวมแล้ว ยังถือว่าเป็นหน้าที่ของรัฐ ที่ต้องให้การศึกษาขั้นค่าที่เป็นการศึกษาระบบโรงเรียนแก่ราษฎรทุกคน

ความเปลี่ยนแปลงของระบบการศึกษาไทย และความรับรู้ของคนไทยต่อความหมายและคุณค่าการศึกษา มีผลกระทบให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิธีการเขียนประวัติศาสตร์การศึกษา ในช่วงทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ด้วยความช่วยเหลือทางการศึกษาและเทคนิควิทยาการจากสหรัฐอเมริกา ที่เป็นไปตามสนธิสัญญาว่าด้วยความตกลงทางการศึกษาและวัฒนธรรม พ.ศ.2493 รัฐบาลสหรัฐอเมริกาได้ส่งผู้เชี่ยวชาญมาให้คำปรึกษา และทำงานตามโครงการความช่วยเหลือต่าง ๆ เช่น โครงการให้ทุนการศึกษา การฝึกอบรมครูงาน โครงการช่วยเหลือด้านวัสดุอุปกรณ์เพื่อการพัฒนาผ่านสำนักงานเพื่อพัฒนาระหว่างประเทศ (Agency For International Development) นักวิชาการสหรัฐอเมริกาเหล่านี้ ทำงานภายใต้การสนับสนุนจากมูลนิธิเอกชนเพื่อการกุศลในสหรัฐอเมริกา อย่างมูลนิธิฟอร์ด มูลนิธิฟูลไบรท์ มูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ มูลนิธิคาร์เนกี มูลนิธิเอเชีย และมหาวิทยาลัยในสหรัฐอเมริกา มูลนิธิเหล่านี้ต่างมีแนวคิดพื้นฐานในการพัฒนาประเทศที่ต้องการฝึกอบรมผู้นำ เพื่อนำความเปลี่ยนแปลงมาสู่สังคมไทยในลักษณะบนสู่ล่าง ตามแผนงานนี้มีโครงการพัฒนามหาวิทยาลัยตามความช่วยเหลือร่วมมือกับมหาวิทยาลัยในสหรัฐอเมริกา การให้ทุนการศึกษาต่อในสหรัฐอเมริกาแก่อาจารย์ และการจัดหลักสูตรบัณฑิตศึกษา ในช่วงพ.ศ.2493-2506 รัฐบาลสหรัฐอเมริกายังให้ความสนับสนุนองค์การยูเนสโกแห่งสหประชาชาติ เข้ามาจัดตั้งองค์กรพัฒนาการศึกษาหลายองค์กร นอกเหนือจากการจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2503 องค์กรดังกล่าว ได้แก่ ศูนย์ทดลองศึกษาที่จังหวัดฉะเชิงเทรา พ.ศ.2494 จัดตั้งศูนย์กลางการอบรมศึกษาผู้ใหญ่จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ.2497 ศูนย์ศึกษาค้นคว้าเรื่องเด็ก ที่วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร พ.ศ.2497 และโครงการจัดตั้งวิทยาลัยครูชนบท พ.ศ.2500 และได้ให้การสนับสนุนนักวิชาการไทยจัดตั้งสมาคมวิชาการ เช่น สมาคมการศึกษาแห่งประเทศไทย

ไทย พ.ศ.2496 สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย พ.ศ.2499 องค์การเหล่านี้หลายแห่งมีบทบาทสนับสนุนพัฒนาการวิจัยการศึกษาอย่างมาก

กล่าวโดยสรุปเห็นได้ว่า หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จากการที่รัฐบาลและสังคมไทยหันเหความสนใจและสร้างความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับสหรัฐอเมริกา ทำให้สังคมไทยรับเอาแบบแผนการศึกษาสมัยใหม่จากสหรัฐอเมริกาแทนที่ยุโรป ระบบการศึกษาแบบอเมริกันจึงเข้ามามีอิทธิพลต่อคนในสังคมไทย สภาพการศึกษาไทยภายใต้อิทธิพลการศึกษาแบบอเมริกันนี้ ได้มีผู้สรุปว่า เป็นการศึกษาภายใต้แนวคิดปรัชญาแบบพิพัฒนาการ (Progressivism) ที่ไม่ได้จำกัดความหมายคุณค่าการศึกษาเฉพาะในโรงเรียนเท่านั้น แต่ได้มีการขยายความหมายให้กว้างขึ้นกว่าการเรียนวิชาหนังสือ โดยรวมเอาการเรียนรู้ประสบการณ์ชีวิตเพื่อนำมาปรับใช้ เพื่อสร้างความก้าวหน้าแก่ตนเองและสังคม การศึกษาเช่นนี้จึงให้ความสำคัญกับหลักสูตรวิชาชีพเฉพาะทาง และสร้างความชำนาญการเฉพาะสาขามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้จัดตั้งศูนย์ค้นคว้าทดลองทางการศึกษา และศูนย์ศึกษาเรื่องเด็ก เป็นแรงกระตุ้นสำคัญต่องานวิจัยทางการศึกษา ที่ใช้ทฤษฎีการศึกษาวิทยุติ โดยนักการศึกษาอาชีพที่เป็นผลิตผลการศึกษาจากมหาวิทยาลัยต่างประเทศ และจากวิทยาลัยวิชาการศึกษา พบว่างานวิจัยทางการศึกษาในช่วง พ.ศ.2509-2513 มีเนื้อหา 2 ประเด็น คือ เรื่องของการวิจัยการศึกษาเปรียบเทียบ โดยอธิบายระบบการศึกษาประเทศอื่น เพื่อนำมาเปรียบเทียบกับการศึกษาแบบไทย กับเรื่องของการวิจัยเชิงปริมาณ เพื่อตอบสนองการวางแผนการศึกษาในโรงเรียน หรือเพื่อปรับปรุงระบบการศึกษา และเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า เช่น การศึกษาสัมฤทธิ์ผลของการผลิตนักเรียน การใช้หลักสูตร ฯลฯ ส่วนการวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษา ซึ่งเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ พบว่า แนวการเขียนยังคงไม่แตกต่างจากงานเขียนรุ่นแรก ๆ

หลังทศวรรษ 2500 ผลจากโครงการพัฒนามหาวิทยาลัย ด้านการจัดหลักสูตรบัณฑิตศึกษา ทำให้มีการจัดการศึกษาชั้นปริญญาโท ผู้ศึกษาต้องเขียนงานวิทยานิพนธ์ตามระเบียบหลักสูตร ดังนั้นบัณฑิตทั้งจากสาขาวิชาประวัติศาสตร์ และศึกษาศาสตร์ ต่างได้ผลิตงานประวัติศาสตร์การศึกษา ในรูปของวิทยานิพนธ์ขึ้นมาเป็นจำนวนมากอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิดผลงานวิชาการของผู้ศึกษาในสถาบันอุดมศึกษา นอกเหนือจากงานเขียนประเภทตำราของอาจารย์ ผลงานวิทยานิพนธ์ปริญญาโท เพิ่มปริมาณมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด หลังพ.ศ.2510 เป็นต้นมา

อย่างไรก็ตาม ช่วง 2-3 ปีก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ได้มีปัจจัยที่ทำให้เกิดความตื่นตัวในการวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาอีก 2 ประการ คือ

ประการแรก ช่วง พ.ศ.2512 ปัญหาการศึกษาที่เป็นผลจากการดำเนินการจัดการศึกษาตามแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2503 ปัญหาเหล่านี้ ได้สะท้อนให้เห็นในบทความต่าง ๆ อาทิเช่น ข้อเขียนของดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้เรียกร้องให้มีการทบทวนนโยบาย และเป้าหมายการศึกษาที่ไม่มีความสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ บทวิจารณ์เป้าหมายการศึกษามหาวิทยาลัยที่ไม่สอดคล้องกับสภาพ

สังคมไทย อย่างไรก็ตามข้อถกเถียงได้แย้งปัญหาการศึกษาที่เป็นเช่นเดียวกับปัญหาสังคมทั่วไป เข้มขันรุนแรงขึ้นตามกระแสปัญหาการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แต่ในขณะที่ผู้บริหารการศึกษาระดับสูงในกระทรวงศึกษาธิการ ในฐานะข้าราชการที่มีอำนาจกำหนดคนโยบาย เช่น ม.ล.ปิ่น มาลากุล ดร.สุกิจ นิมมานเหมินท์ ดร.ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ต่างมองไม่เห็นถึงปัญหาของระบบการศึกษา บุคคลเหล่านี้เห็นพ้องกันแต่เพียงว่า การศึกษาต้องมีบทบาทแก้ไขปัญหาเรื่องของศีลธรรมมากขึ้น ในขณะที่นักการศึกษารุ่นใหม่ที่เป็นข้าราชการระดับกลาง และนักวิชาการจากภายนอกกลับแสดงทัศนะถึงปัญหาความสูญเปล่าทางการศึกษา และชี้ให้เห็นว่า จำนวนผู้รู้หนังสือจริงยังมีต่ำกว่าที่ประมาณการไว้ การศึกษาที่เป็นอยู่ขาดปรัชญาเป้าหมายและเอกลักษณ์ พวกเขาต้องการให้การศึกษากลายเป็นเรื่องกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต และตอบสนองความต้องการทางเศรษฐกิจของประเทศ นอกจากนี้ยังพบบทความของนักการศึกษาในสังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับการศึกษา เรียกร้องให้มีการยกเลิกการบริหารแบบรวมศูนย์ เพื่อยกระดับคุณภาพการศึกษาและสร้างความเสมอภาคทางการศึกษา วารสารวิชาการหลายฉบับมีการแปลบทความทางการศึกษา ถ่ายทอดปรัชญาการศึกษาตามแนวคิดใหม่จากกลุ่มประเทศสังคมนิยมที่ได้รับเอกราชหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ในแถบอเมริกาใต้ และแอฟริกา หรือนำเสนอบทความการศึกษาที่เป็นระบบทางเลือกใหม่ สำหรับการสร้างคนรุ่นใหม่ที่มีจิตสำนึกทางสังคม และมีบทความที่เรียกร้องให้มีการแก้ไขหลักสูตร และตำราเรียนที่ไม่สอดคล้องกับภาวะความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง

บทวิพากษ์ปัญหาการศึกษาในรูปบทความวิชาการ และข้อเขียนตามหนังสือพิมพ์เหล่านี้เกิดขึ้นพร้อมกับกระแสความตื่นตัวทางวิชาการ สำหรับสาขาวิชาการศึกษา มีการเปิดรับทฤษฎี และปรัชญาการศึกษาแบบใหม่ และเช่นเดียวกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในวงการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ การยอมรับความรู้สังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ของทั้งสองสาขาวิชา ทำให้มีการทบทวนคุณค่าความหมายการศึกษาไทยในอดีต และมีการสร้างความหมายการศึกษาให้สัมพันธ์กับการเมืองและสังคม นักประวัติศาสตร์การศึกษาในรุ่นนี้ ได้ให้ความสำคัญการศึกษาด้วยความหมายเชิงกระบวนการทางสังคม มองว่า รัฐใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือผลิตคนในสังคม เพื่อความเจริญก้าวหน้าและความอยู่รอดของสังคมและชนชั้นปกครอง ช่วงเวลาหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 เป็นต้นมา กระแสความตื่นตัวทางวิชาการสังคมศาสตร์ และการรับรู้ความหมายการศึกษาในมิติที่สัมพันธ์กับบริบททางวัฒนธรรมการเมือง และการเปิดรับวิชาการสังคมศาสตร์สาขาอื่นๆ ขยายวงกว้างขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเคลื่อนไหวของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ หรือสภาการศึกษาแห่งชาติ ที่ถือกำเนิดมาตั้งแต่พ.ศ.2500 หน่วยงานนี้แต่เดิมทำหน้าที่วิจัยการศึกษาเชิงปริมาณ เพื่อการพัฒนาและจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ ในยุคนี้ได้ปรับเปลี่ยนทิศทางและนโยบายการวิจัยที่ต้องการให้มีการวิจัยทางการศึกษาเชิงคุณภาพ ด้วยการนำวิธีการและแนวคิดสังคมศาสตร์สาขาอื่น เข้ามาใช้วิเคราะห์ในลักษณะสหวิทยาการ ทำให้มีการขยายขอบเขตการศึกษาวิจัยด้วยการใช้ทฤษฎีหลากหลายขึ้น ถึงแม้ว่าความเข้าใจเกี่ยวกับการศึกษายังคงจำกัดเฉพาะการศึกษาวิชาหนังสือในโรงเรียนก็ตาม

ด้วยเงื่อนไขบริบททางสังคมดังกล่าว ลักษณะงานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาที่เขียนขึ้นหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 จึงมีพื้นฐานความเข้าใจร่วมกันว่า การอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาเป็นเรื่องการประสานสัมพันธ์ระหว่างวิธีการและทฤษฎีความรู้สาขาประวัติศาสตร์ กับสาขาศึกษาศาสตร์ สถานภาพของประวัติศาสตร์การศึกษา ถือเป็นโครงเรื่องหนึ่ง (plot) ในหลายเรื่องของการศึกษาประวัติศาสตร์ และเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคมการเมือง หรือประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับมิติการวิเคราะห์ปัญหาของผู้วิจัย วิธีการศึกษาก็ต้องใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ คือ ใช้ความสามารถในการค้นคว้ารวบรวมและคัดเลือกข้อมูล และอาศัยทักษะการวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์ นอกจากวิธีการทางประวัติศาสตร์แล้ว ผู้วิจัยยังต้องอาศัยกรอบความคิดทางศึกษาศาสตร์ โดยต้องเข้าใจว่าประวัติศาสตร์การศึกษานั้นเป็นองค์ความรู้ส่วนหนึ่งของวิชาพื้นฐานการศึกษา ที่มีองค์ประกอบเนื้อหาสัมพันธ์กับปรัชญา ทฤษฎีการศึกษา การบริหารจัดการ แผนการศึกษา และหลักสูตร ทั้งนี้เนื้อหาประวัติศาสตร์การศึกษาไทย ก็เป็นเพียงหัวข้อย่อยของประวัติศาสตร์การศึกษา ที่ครอบคลุมถึงประวัติศาสตร์การศึกษาในโลกตะวันตกและโลกตะวันออก จึงไม่น่าแปลกใจว่า ก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 งานเขียนประวัติศาสตร์การศึกษาไทยในกลุ่มนักการศึกษาที่มีปริมาณไม่มากนัก ส่วนใหญ่เป็นตำราเรียน งานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาที่ใช้วิธีการศึกษาตามระบบวิชาการสมัยใหม่ และเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง เป็นผลงานจากนักประวัติศาสตร์มากกว่า ที่สร้างพัฒนาการด้านรูปแบบวิธีการศึกษาและแตกประเด็นเนื้อหาออกเป็นหัวเรื่องเฉพาะอย่างหลากหลาย อย่างไรก็ตามในรอบทศวรรษที่ผ่านมา (พ.ศ.2530-2540) พบแนวโน้มน่าสนใจของการพัฒนาผลงานด้านประวัติศาสตร์การศึกษาจากนักศึกษาศาสตร์ ที่เป็นวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท มีการศึกษาค้นคว้าประเด็นเฉพาะที่หลากหลายเพิ่มขึ้น และมีความพยายามนำศาสตร์สาขาอื่น เข้ามาใช้เป็นกรอบการศึกษาวิเคราะห์มากขึ้น

ปัจจุบันความคลี่คลายเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลจากการดำเนินนโยบายปฏิรูปการศึกษา ตามแนวคิดในพ.ศ.2518 เรื่องการกระจายอำนาจการศึกษาและการศึกษาชุมชน มีความสัมพันธ์กับความเคลื่อนไหวการฟื้นฟูวัฒนธรรมชุมชนได้ผลักดันให้เกิดมิติการอธิบายการศึกษาที่ครอบคลุมกระบวนการเรียนรู้ทุกรูปแบบในสังคมเมืองและชนบท เป็นผลให้งานประวัติศาสตร์การศึกษาได้ขยายขอบเขตเข้าไปสู่การวิจัยระบบการเรียนรู้ที่เป็นเรื่องของวัฒนธรรมชุมชน ทำให้ประวัติศาสตร์การศึกษาไทยไม่ได้จำกัดเพียงการศึกษาวิชาหนังสือในโรงเรียนอีกต่อไป

พัฒนาการการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาไทยที่ยาวนานกว่าศตวรรษนี้ มีวิธีการศึกษาและเนื้อหาการศึกษาที่เปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบัน การรวบรวมข้อมูลเพื่อการวิจัย สถานภาพความรู้ประวัติศาสตร์การศึกษาไทยครั้งนี้ นอกจากการสำรวจงานวิจัยสาขาหลัก คือ จากสาขาศึกษาศาสตร์และประวัติศาสตร์แล้ว ยังได้พิจารณาถึงงานวิจัยสาขาอื่นที่เกี่ยวข้อง เช่น รัฐศาสตร์ สังคมวิทยา วรรณคดี คติชนวิทยา ทั้งที่อยู่ในรูปของบทความ ตำรา ผลงานวิจัยและวิทยานิพนธ์ เกือบทั้งหมดเป็นงานที่เขียนขึ้นในช่วงกว่าศตวรรษ ด้วยการคัดเลือกงานที่มีขอบเขตเนื้อหาอธิบายประวัติ หรือพัฒนาการการศึกษาไทย ทั้งนี้เป็น

การประมวลข้อมูล อันเป็นผลจากการวิจัย วิเคราะห์วิธีการศึกษา รูปแบบการนำเสนอ เพื่ออธิบายประวัติศาสตร์นิพนธ์ของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย และประมวลองค์ความรู้เท่าที่มีในการศึกษาเรื่องนี้

ประวัติศาสตร์นิพนธ์ของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย : วิธีการศึกษาและแนววิเคราะห์

ผลงานวิชาการที่ได้สำรวจครั้งนี้ รวมทั้งสิ้นมีอยู่ 347 รายการ ประกอบด้วยวิทยานิพนธ์ 159 รายการ งานวิจัยและหนังสือ 142 รายการ และบทความวิชาการ 46 รายการ ดังรายละเอียดตามบรรณานุกรมท้ายงานวิจัย ผลงานดังกล่าวจัดทำเป็นตารางเพื่อแสดงปริมาณงานแยกตามสาขาวิชาผู้ศึกษา และตามลำดับช่วงเวลาการพิมพ์เผยแพร่ดังปรากฏตามตารางที่ 1 ในหน้าถัดไป

จากปริมาณงานแยกตามสาขาวิชาผู้ศึกษาเห็นได้ชัดเจนว่า นักวิชาการสาขาวิชาการศึกษา และประวัติศาสตร์ ถือเป็นสาขาวิชาหลักที่ให้ความสนใจ ศึกษาเรื่องราวต่าง ๆ ของประวัติศาสตร์การศึกษาไทยอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ครั้งหลังทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ปริมาณงานดังกล่าวมีเพิ่มขึ้นอย่างช้า ๆ สม่่าเสมอ ทั้งนี้ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเพิ่มปริมาณงาน เนื่องจากการเพิ่มจำนวนของผลงานประเภทวิทยานิพนธ์ที่เป็นไปตามเงื่อนไขหลักสูตรปริญญาโทของสถาบันอุดมศึกษามหาวิทยาลัยทั้งสองสาขาวิชา นอกจากนี้ในช่วงก่อน 14 ตุลาคม 2516 เล็กน้อย และหลังจากนั้นบรรยากาศสังคมการเมืองไทย ที่มีเสรีภาพทางวิชาการ และความตื่นตัวในการเคลื่อนไหว เพื่อการค้นคว้าวิจัยหาคำตอบสำหรับความเข้าใจและการแก้ไขปัญหาของสังคมไทย รวมทั้งข้อเรียกร้องในการวิจัยแบบข้ามสาขาวิชา ทำให้นักวิชาการสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสาขารัฐศาสตร์ สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา หรือแม้แต่วรรณคดีไทยในครั้งหลังทศวรรษ 2520 ได้ให้ความสนใจต่อการอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยของพวกเขา ทำนองเดียวกันนักประวัติศาสตร์ที่สนใจการอธิบายประวัติศาสตร์ศึกษาก็ได้หยิบยืมแนววิเคราะห์ของสังคมศาสตร์อื่นเข้ามาใช้ด้วย ทำให้ตั้งแต่ พ.ศ.2516 เป็นต้นมา จำนวนผลงานวิจัยด้านประวัติศาสตร์การศึกษาเพิ่มจำนวนสูงขึ้นจากช่วงเวลาก่อนหน้านี้อย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่พ.ศ.2521-2535 ก่อนที่จะลดจำนวนลงอย่างน่าประหลาดใจในเวลาต่อมา จนถึงปัจจุบัน สำหรับนักวิชาการสาขาอื่นอย่างนักรัฐศาสตร์ และสังคมวิทยา มานุษยวิทยา พบว่า ก่อนทศวรรษ 2520 ความสนใจมีไม่มากนัก จนกระทั่งทศวรรษ 2520 แนวโน้มความสนใจเพิ่มมากขึ้น ก่อนที่จะลดลงในช่วงทศวรรษ 2530 นักวรรณคดีไทยดูเหมือนจะเริ่มสนใจที่จะใช้เรื่องของการศึกษาหรือประวัติศาสตร์เป็นปัจจัยหนึ่งในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในครั้งหลังของทศวรรษ 2520 เช่นเดียวกับนักเศรษฐศาสตร์และแพทย์ หากแต่นักวิชาการประเภทหลังได้อธิบายประวัติศาสตร์ศึกษา ในฐานะที่เป็นองค์ประกอบพื้นฐานความเป็นมาของการศึกษาใหม่สาขาวิชาของตนเอง จากตารางที่ 1 เห็นได้ว่า ปรัชญาเป็นสาขาวิชาที่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับการอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาไทย

ตารางที่ 1

แสดงจำนวนผลงานวิชาการ (วิทยานิพนธ์ วิทยุ หนังสือวิชาการ และบทความ)

คำนวณประวัติการศึกษาแยกตามสาขาวิชาของผู้ศึกษา ตามลำดับช่วงเวลาที่ส่งก่อน พ.ศ. 2500-2540

ปีที่พิมพ์ แพร่ (พ.ศ.)	สาขาวิชาของผู้ศึกษา									รวม (เล่ม)
	ประวัติศาสตร์	ศึกษาศาสตร์	รัฐศาสตร์	สังคมวิทยาและ มานุษยวิทยา	วรรณคดีไทย	เศรษฐศาสตร์	แพทยศาสตร์	ปรัชญา	ศิลปะ	
ก่อน 2500	2	2	-	1	-	-	-	-	-	5
2500-2505	-	4	-	-	-	-	-	-	-	4
2506-2510	5	2	1	-	-	-	-	-	-	8
2511-2515	11	6	-	1	-	-	-	-	-	18
2516-2520	14	10	1	2	-	-	1	1	-	29
2521-2525	25	38	3	4	-	2	-	-	1	73
2526-2530	25	42	11	11	2	1	1	1	3	97
2531-2535	23	39	2	5	9	3	1	-	-	82
2536-2540	9	14	2	1	3	1	1	-	-	31
รวม	114	157	20	25	14	7	4	2	4	347

น้อยที่สุด เมื่อเทียบกับผลงานสาขาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ด้วยกันเอง เพราะแม้แต่ศิลปะก็ยังมีจำนวนผลงานที่มากกว่าปรัชญา

ในที่นี้มีข้อสังเกตถึงความก้าวหน้าของวิธีการศึกษาในกรณีเปรียบเทียบระหว่างผลงานวิชาการ โดยเฉพาะงานวิทยานิพนธ์ระหว่างสาขาวิชาการการศึกษาและสาขาวิชาประวัติศาสตร์ ในฐานะที่เป็นสองสาขาวิชาที่มีปริมาณงานมากที่สุดนั้น พบว่าแนวโน้มของการศึกษามีการพัฒนาด้านการวิเคราะห์ข้อมูลมากขึ้น แทนที่จะเป็นการประมวลข้อมูลพื้นฐาน ผลงานวิทยานิพนธ์จากสาขาการศึกษามีการพัฒนาการใช้ข้อมูลเอกสารรอบด้านขึ้น บางเล่มใช้ข้อมูลการสัมภาษณ์ด้วย อย่างไรก็ตามผู้วิจัยที่เป็นนักการศึกษาส่วนมากยังคงให้น้ำหนักข้อมูลประเภทเอกสารทางการ เช่น กฎหมาย ระเบียบ พระราชบัญญัติ มากกว่าเอกสารจดหมายเหตุ เช่น หนังสือโต้ตอบ ร่างจดหมาย หรือเอกสารส่วนตัว ทำให้เนื้อหาการนำเสนอข้อมูลไม่มีการให้รายละเอียดข้อมูลเบื้องหลังการตัดสินใจ หรืออธิบาย ความคิดที่ซับซ้อน การกำหนดมาตรฐานความถูกต้องให้จำกัดเฉพาะเอกสารราชการ ทำให้การตรวจสอบข้อเท็จจริงมองข้ามประเด็นความซับซ้อนทางประวัติศาสตร์ อันเกิดจากพฤติกรรม อารมณ์และการตัดสินใจของมนุษย์ผู้สร้างประวัติศาสตร์นั้น แต่จุดเด่นในงานของนักวิชาการสาขานี้ คือ การใช้กรอบทฤษฎีการศึกษา โดยเฉพาะองค์ประกอบการศึกษา เป็นแนวการอธิบาย ทำให้มีประเด็นการอธิบายที่กระชับ ชัดเจน แม้ว่าอาจเป็นการกำหนดมุมมองที่แคบเกินไป ในขณะที่งานค้นคว้าของนักประวัติศาสตร์นั้นสามารถใช้ทักษะการวิเคราะห์ข้อมูลสะท้อนให้เห็นถึงความซับซ้อนของปัญหาได้ลึกกว่า และยังพบว่า บางครั้งผลงานของนักประวัติศาสตร์ ที่มีพื้นฐานความรู้สาขาการศึกษา สามารถใช้กรอบแนวคิดหลักการศึกษาเข้ามาวางเป็นแนวทางการนำเสนอ เพียงแต่มีข้อจำกัดด้านทักษะประวัติศาสตร์ ที่มีแนวโน้มการอธิบายประวัติศาสตร์จากศูนย์กลาง หรือประวัติศาสตร์ชาติ น่าสนใจว่า นักประวัติศาสตร์ที่เข้ามาทำวิทยการศึกษา มักโยงวิธีการทางทฤษฎีจากสองสาขาวิชาเข้ามาเป็นกรอบกว้าง ๆ ในการวิเคราะห์ ทำให้การอธิบายประวัติการศึกษาของนักประวัติศาสตร์มีความยืดหยุ่นกว้างขวางจากสาขาการศึกษาโดยตรง อย่างไรก็ตามคาดหวังว่าการวิจัยในอนาคต น่าที่จะมีการนำกรอบความคิดทางการศึกษา วิธีการประวัติศาสตร์ และทฤษฎีจากสหสาขาวิทยาการเข้ามาใช้ประสานเพื่อการวิเคราะห์ปัญหาให้ลึกซึ้งมากขึ้น โดยมีการปรับวิธีการและกรอบทฤษฎีให้ใช้ได้อย่างยืดหยุ่นกับข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในสังคมไทย นอกจากนี้ น่าจะมีการกระตุ้นให้นักวิชาการสาขาอื่น ไม่ว่าจะเป็นนักมานุษยวิทยา นักวิทยาศาสตร์ เข้าร่วมกันศึกษาปัญหาเฉพาะทาง เช่น เรื่องของการศึกษาในชุมชน ชาติพันธุ์ ท้องถิ่น สลัม การศึกษาในสาขาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เนื่องจากผู้ชำนาญการเฉพาะสาขา น่าจะมีความเข้าใจและอธิบายความรู้เฉพาะสาขาได้ลึกกว่านักประวัติศาสตร์ หรือนักการศึกษา หรือถ้าหากเป็นไปได้ น่าที่สนับสนุนให้เกิดความร่วมมือในการศึกษาวิจัยร่วมกัน เพื่อแลกเปลี่ยนทักษะของวิธีการศึกษาของแต่ละสาขา ให้สามารถอธิบายปัญหาได้ลึกซึ้ง และรอบด้านมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม ข้อสรุปจากการประมวลผลงานวิชาการประวัติศาสตร์การศึกษาไทย จำนวน 347 เรื่อง จากการศึกษาวิเคราะห์ของนักวิชาการสาขาต่าง ๆ ที่ได้พัฒนาการมาตั้งแต่ก่อน พ.ศ.2500 จนถึง พ.ศ.2540 นั้น ในด้านของวิธีการศึกษา และแนวการวิเคราะห์อันเป็นภาพรวมของประวัติศาสตร์นิพนธ์ของประวัติศาสตร์การศึกษาไทยนั้น เราสามารถแบ่งผลงานเหล่านี้่ออกตามแนวการศึกษา เป็น 6 แนว สรุปได้ ดังนี้

1) **แนวการเขียนแบบข้อมูลพื้นฐาน** เป็นแนวการเขียนเริ่มแรกของงานประวัติศาสตร์การศึกษาไทย ที่มีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 25 และมีการสร้างงานแนวนี้อย่างต่อเนื่องจนถึงปลายศตวรรษ ลักษณะร่วมของงานเขียนแนวนี้ เป็นเหมือนบันทึกความรู้ทางประเพณี ส่วนใหญ่ไม่เน้นมิติทางประวัติศาสตร์ในเรื่องของกาลเวลา ผลงานสำคัญของแนวการเขียนกลุ่มนี้ เริ่มด้วยงานที่เก่าที่สุด คือ *โบราณศึกษา*¹⁾ จัดพิมพ์ในวชิรญาณ พ.ศ.2439 ถ้าหากไม่นับงานของลาตูแบร์ที่เขียนขึ้น โดยปัญญาชนราชสำนักไทย สมัยรัชกาลที่ 5 ที่ต้องการนำเสนอเรื่องราวการศึกษาแบบจารีตอันเป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมไทย เป็นปฏิริยาตอบโต้ และตอบสนองที่มีต่อกระแสการรับวัฒนธรรมตะวันตกในยุคการปฏิรูปประเทศ การประมวลเรื่องราวของโบราณศึกษา เป็นการอธิบายความเป็นมาของการศึกษาแบบเก่าที่มีวัดเป็นศูนย์กลาง เป็นการบอกเล่าถึงรูปแบบ กระบวนการศึกษาที่น่าสนใจ มีการประมวลเนื้อหาตำราเรียนอย่างสังเขป รูปแบบการนำเสนอเป็นเชิงพรรณนาความที่มีลักษณะเหมือนบันทึกแบบแผนความรู้ในเชิงประเพณีโดยไม่มีมิติของเวลา ผลงานสำคัญต่อมาที่มีรูปแบบการนำเสนอคล้ายคลึงกัน เป็นบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 ที่เสนอประวัติศาสตร์การศึกษาสมัยใหม่ขนาดสั้น คล้ายกับบันทึกความรู้จากความทรงจำเนื่องจากเรื่องราวที่ทรงนิพนธ์ขึ้น เป็นตอนหนึ่งของการบริหารจัดการศึกษาสมัยใหม่ ในยุคที่ทรงเป็นทีอริบดีกรมศึกษาธิการ (พ.ศ.2432-2435) เช่น เรื่อง *โรงเรียนมหาดเล็กหลวง ดำเนินการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ* ซึ่งเป็นเรื่องที่รวมพิมพ์ในนิทาน *โบราณคดี* แต่เรื่องที่ดียิ่งที่สุด คือ *ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษายุคประดิษฐ์*²⁾ แต่งานที่แสดงลักษณะความเป็นบันทึกทางประเพณีมากที่สุด คือ ผลงานของเสฐียรโกเศศ เรื่อง *การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน*³⁾ ซึ่งเป็นการศึกษาของชาวบ้านชนบทเกษตรกรรมยุคทศวรรษ 2480 ที่มีเนื้อหาการบรรยายลักษณะการศึกษาที่ไม่ต่างจาก *โบราณศึกษา* เพียงแต่มีการใส่ฉากเรื่องราวของชีวิตความเป็นอยู่แบบชาวบ้าน และสังคมหมู่บ้านลงไปเป็นปริบทของสภาพการศึกษา อย่างไรก็ตามงานคลาสสิกของประวัติศาสตร์การศึกษาสมัยใหม่ ที่มีแนวการเขียนเดียวกันในกลุ่ม คือ งานของรอง ศยามานนท์ เรื่อง *ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ.2435-2507*⁴⁾ รองได้นำเสนอพัฒนาการการศึกษาตั้งแต่ยุคเก่ามาจนถึงการศึกษาสมัยใหม่ โดยแบ่งยุคออกเป็น ยุคก่อนการจัดตั้งกระทรวงธรรมการ พ.ศ.2435 ยุคจัดตั้งกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ.2435 ยุคการเปลี่ยนแปลงการบริหารภายในกระทรวง พ.ศ.2445 ยุคขยายงานการศึกษา พ.ศ.2453-2503 เป็นการอธิบายพัฒนาการองค์การบริหารการศึกษาในกระทรวงธรรมการ หรือกระทรวงศึกษาธิการศึกษาในปัจจุบัน ลักษณะเด่นในงานค้นคว้าของรอง ศยามานนท์ เป็นเรื่องของการใช้หลักฐานข้อมูลประเภททางการ ที่เป็นกฎหมาย ระเบียบ ประกาศทางการ พระราช

บัญญัติ ถึงแม้ว่าไม่มีการอ้างอิง แต่ก็ทราบได้ว่าการใช้เอกสารประเภทใด วิธีการนำเสนอเป็นการเรียบเรียงข้อเท็จจริงจากเอกสารประเภทใด วิธีการนำเสนอเป็นการเรียบเรียงข้อเท็จจริงจากเอกสารแบบต่อเนื่องกันไป โดยไม่มีการวิเคราะห์ถึงสาเหตุ เบื้องหลังความขัดแย้ง ผลหรือการอธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจน แต่งานของรองถือว่า เป็นการเรียบเรียงจากหลักฐานข้อมูลที่ยังไม่มีผู้ใดได้ใช้ศึกษามาก่อน อย่างไรก็ตาม คุณค่างานเขียนประวัติศาสตร์การศึกษาของรอง ศยามานนท์ ถือได้ว่าเป็นงานเขียนแนวประวัติศาสตร์กระแสหลัก หรือประวัติศาสตร์ฉบับราชการ ที่มีความสมบูรณ์ที่สุด นอกจากนี้จากสถานภาพทางวิชาการของรอง ศยามานนท์ ที่เป็นถึงศาสตราจารย์ทางประวัติศาสตร์ ในสถาบันอุดมศึกษาแห่งแรกที่ผลิตบัณฑิตสาขาวิชาประวัติศาสตร์ งานของเขาจึงกลายเป็นประวัติศาสตร์การศึกษาระดับมาตรฐาน เป็นแบบแผนและแบบอย่างของการเขียนงานวิชาการประเภทตำราวิชาพื้นฐานการศึกษาของอาจารย์ผู้สอนวิชาพื้นฐานการศึกษาในสถาบันอุดมศึกษาระดับมหาวิทยาลัย วิทยาลัยครู หรือสถาบันราชภัฏ ตั้งแต่ทศวรรษ 2500 มาจนถึงปัจจุบันนี้

2) **แนวการศึกษาสังคมไทย ด้วยตัวแบบ “ภาวะความทันสมัย” : ไทยศึกษาในกรอบความคิดนักวิชาการอเมริกัน ทศวรรษ 2500** ในช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา อันเป็นช่วงความขัดแย้งการเมืองโลก ภายใต้ภาวะสงครามเย็น ที่ประเทศในโลกถูกแบ่งออกเป็น 2 ค่าย ตามลัทธิความเชื่อทางการเมืองการปกครอง ระหว่างค่ายที่ปกครองด้วยระบอบคอมมิวนิสต์ และค่ายที่ปกครองด้วยระบอบเสรีประชาธิปไตย กรณีประเทศไทย ด้วยนโยบายต่างประเทศที่ดำเนินความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับสหรัฐอเมริกา ได้นำไปสู่ความสัมพันธ์ช่วยเหลือเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่รัฐบาลสหรัฐอเมริกามีต่อรัฐบาลไทยในทุกด้าน และถือเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ร่วมกัน ที่สำคัญจากการที่รัฐบาลสหรัฐอเมริกามีได้เข้ามาดำเนินการทำสงครามในเวียดนาม มีผลกระทบด้านความสนใจให้นักวิชาการชาวอเมริกันเข้ามาศึกษาค้นคว้าเรื่องสังคมไทยมากขึ้น ส่วนหนึ่งเป็นการหวังประโยชน์จากผลการวิจัยไปใช้กำหนดนโยบายและการประเมินผลโครงการพัฒนาประเทศไทย⁹

ตัวแบบทฤษฎีสังคมศาสตร์ที่นำมาอธิบายสังคมไทยได้อย่างประสบความสำเร็จและสร้างความยอมรับในหมู่นักวิชาการและบุคคลทั่วไปยุคนั้น คือ ตัวแบบที่ว่าด้วยภาวะความทันสมัย และรัฐไทยเป็นรัฐราชการสมัยใหม่ แนวการอธิบายของตัวแบบนี้ คือ การชี้ให้เห็นว่าสังคมไทยเริ่มต้นเข้าสู่ยุคใหม่ ตั้งแต่สมัยการปฏิรูปใหม่ ตั้งแต่สมัยการปฏิรูปต้นพุทธศตวรรษที่ 25 หรือในครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคสมัยที่ชาวไทยได้สร้างพัฒนาการทางจิตสำนึกร่วมกันในการให้ประเทศก้าวไปสู่ความทันสมัย ทดเทียมอารยประเทศ โดยถือเป็นความสำเร็จและความสามารถของผู้นำรัฐไทยในการต่อสู้เพื่อปกป้องอธิปไตยของรัฐ จากการคุกคามในยุคล่าอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก และผู้นำไทยยังสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากความช่วยเหลือ และดำเนินความสัมพันธ์ทางการเมืองกับชาติมหาอำนาจตะวันตกในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ด้วยการปฏิรูปการเมืองการปกครอง พัฒนาเทคโนโลยีสมัย

ใหม่แบบตะวันตก และนำระบบราชการแบบใหม่เข้ามาแทนที่ระบบราชการแบบเดิม^{๑)} อีกทั้งยังแสวงหาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมเพื่อสร้างความเข้มแข็งทางจิตวิญญาณให้กับสังคมไทย” ตัวแบบทฤษฎีว่าด้วยภาวะความทันสมัย และรัฐราชการที่ถือว่าเป็นการเมืองในระบบบริหารของราชการไทยนี้ ได้ถูกเดวิด เค. วยาจา (David K. Wyatt) นักประวัติศาสตร์ไทยชาวตะวันตกที่มีชื่อเสียงนำมาใช้อธิบายในการศึกษาประวัติศาสตร์การปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 ในหนังสือเรื่อง *Politics of Reform in Thailand, Education in the Reign of King Chulalongkorn.*^{๒)} ที่ปรับปรุงจากงานวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของเขา

ความสำคัญของงานเขียนเรื่องนี้ อยู่ที่การเป็นงานประวัติศาสตร์การศึกษาไทยเล่มแรกที่เขียนขึ้นด้วยมาตรฐานวิชาการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยใหม่ ใช้กรอบทฤษฎีการวิเคราะห์เรื่องภาวะความทันสมัยกำหนดเป็นโครงเรื่อง มีการวิเคราะห์ข้อมูลหลักฐานประวัติศาสตร์ที่มีการรวบรวมได้อย่างครบถ้วนรอบด้าน โดยสามารถวิเคราะห์ให้เห็นถึงความขัดแย้งทางการเมืองในการปฏิรูปการปกครองและการศึกษาให้เป็นแบบสมัยใหม่อย่างตะวันตก วยาจาได้ชี้ถึงความขัดแย้งทางความคิดระหว่างผู้นำสยามเก่ากับสยามใหม่ อธิบายกระบวนการของผู้นำไทยในการแสวงหาอุดมการณ์และเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของสังคมที่มีความเหมาะสมกับสังคมไทย โดยมีดุลยภาพระหว่างความเป็นตะวันตกกับความเป็นตะวันออก ทั้งนี้มีกลุ่มผู้นำรุ่นใหม่ ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงเป็นผู้นำกลุ่ม การอธิบายกระบวนการปฏิรูปและการแสวงหาเอกลักษณ์ของสังคมไทยนี้ วยาจาศึกษาผ่านความเคลื่อนไหวการจัดการศึกษาสมัยใหม่ ที่เริ่มขึ้นตั้งแต่วิธีการว่าจ้างครูฝรั่งเข้ามาสอนหนังสือเจ้านายชั้นสูงในวัง การจัดตั้งโรงเรียนในพระบรมมหาราชวัง การจัดตั้งโรงเรียนหลวงในกรุงเทพฯ ทั้งหลักสูตรการสอนแบบภาษาไทย และแบบภาษาอังกฤษ ลักษณะเด่นในงานเรื่องนี้ คือ การวิเคราะห์ให้เห็นถึงกระบวนการทางนโยบายของผู้นำโดยเฉพาะรัชกาลที่ 5 คณะเสนาบดีและผู้บริหารระดับสูงยุคนั้นในการดำเนินงานปฏิรูปประเทศ ที่วางหลักเกณฑ์หรือขอบเขตความเปลี่ยนแปลง เพื่อสร้างความทันสมัยแบบตะวันตก ภายใต้การรักษาดุลยภาพของโครงสร้างและองค์กรสังคมพื้นฐานที่มีวัฒนธรรมจารีตที่ดั้งเดิม นั่นคือ ในการรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาพัฒนาสังคมไทย ต้องไม่ขัดแย้งกับจารีตของวัฒนธรรมแบบไทยในส่วนที่รัฐและผู้นำราชสำนักได้คัดเลือกไว้ในฐานะที่เป็นวัฒนธรรมที่ดั้งเดิม สมควรแก่การรักษาความสืบเนื่องไว้ เช่นกรณีการจัดการศึกษาให้แก่อารย รัชกาลที่ 5 ทรงตัดสินใจเลือกใช้วัดและองค์กรสงฆ์สถาบันหลักทางพุทธศาสนา ให้ทำหน้าที่โรงเรียน กลไกการศึกษาสมัยใหม่ นอกจากนี้รัชกาลที่ 5 ยังทรงแยกแยะความเป็นวัฒนธรรมตะวันตกออกจากภาวะความทันสมัยด้วย หลักเกณฑ์และเหตุผลเช่นนี้ทำให้ทรงไม่รับข้อเสนอแนะในการจัดการศึกษาสมัยใหม่แบบเบ็ดเสร็จจากที่ปรึกษาที่เป็นชาติตะวันตก หากทรงเห็นว่าแนวทางนั้นมีความเป็นตะวันตกมากเกินไป อย่างไรก็ตาม แม้ว่าแนวการศึกษาวิเคราะห์แบบนี้ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ซึ่งลบจากนักวิชาการสังคมศาสตร์รุ่นใหม่ในระยะหลัง แต่เราต้องยอมรับว่างานของวยาจาจะมีอิทธิพลและสร้างความยอมรับให้กับนักวิชาการในรุ่นเดียวกัน และรุ่นต่อมาทั้งชาวไทยและชาวต่าง

ประเทศ โดยเฉพาะการอ้างอิงถึงตัวแบบทฤษฎีภาวะความทันสมัย และการเมืองในระบบราชการสมัยใหม่
ของไทย

3) แนวการวิเคราะห์ด้วยวิธีการทางประวัติศาสตร์ในสถาบันอุดมศึกษาไทย : พัฒนาการ
การเขียนประวัติศาสตร์การศึกษา 2 แนวทาง ด้วยอิทธิพลความช่วยเหลือของรัฐบาลสหรัฐอเมริกาที่มีต่อ
รัฐบาลไทยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตามโครงการต่าง ๆ จำนวนมากนับตั้งแต่ พ.ศ.2498 เป็นต้นมา
ได้มีผลต่อการพัฒนาการศึกษา ทำให้มีการขยายการจัดการศึกษาได้ทั่วประเทศ รวมทั้งการปรับปรุงการ
ศึกษาระดับสูง มีการสร้างมาตรฐานทางวิชาการ ทำให้มีการศึกษาต่อต่างประเทศของนักเรียนไทยเพิ่มขึ้น
อย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสหรัฐอเมริกา ด้วยเหตุนี้ช่วงหลังทศวรรษ 2500 เมื่อนักวิชาการไทยที่สำเร็จ
การศึกษาต่างประเทศได้กลับเข้ามาในเมืองไทย นักวิชาการเหล่านี้ส่วนหนึ่งทำหน้าที่เป็นผู้ดูกระแสการ
วิพากษ์สังคม วัฒนธรรมไทย ที่เป็นผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมทุนนิยมอุตสาหกรรม ว่าได้ก่อให้เกิด
ปัญหาความไม่เสมอภาคระหว่างสังคมอุตสาหกรรมในเมืองและสังคมชนบทเกษตรกรรม และระหว่าง
เมืองหลวงกับหัวเมืองในภูมิภาค เป็นผลให้เกิดช่องว่างรายได้ของคนในสังคม นอกจากนี้ยังสร้างปัญหา
สังคมที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอย่างรวดเร็ว นักวิชาการกลุ่มนี้ยังตั้งคำถามถึงศักยภาพองค์
ความรู้ที่มีอยู่ในสังคมไทย ในการอธิบายหรือทำความเข้าใจสภาพปัญหาสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นขณะ
นั้น ทั้งนี้รวมถึงการวิพากษ์ถึงวิธีการและการจัดการศึกษาของรัฐบาลขณะนั้น ที่รวมถึงการศึกษาใน
มหาวิทยาลัยด้วย⁹⁾

การวิพากษ์นี้มีผลให้เกิดการเรียกร้องให้เปลี่ยนแปลงวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบเก่า ที่
ใช้การเขียนแบบพรรณนาความเรียง มาเป็นวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ตามมาตรฐานวิชาการตะวันตก งาน
วิจัยประวัติศาสตร์ไทยส่วนหนึ่งจึงได้รับอิทธิพลจากแนวการวิเคราะห์เรื่องตัวแบบภาวะความทันสมัยใน
งานของควิต ส.วัยอาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มงานประเภทวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท ที่เกิดจากโครงการ
พัฒนามหาวิทยาลัยด้วยความช่วยเหลือจากรัฐบาลสหรัฐอเมริกา และมหาวิทยาลัยในสหรัฐฯ ผลงานวิชาการ
ประเภทวิทยานิพนธ์นี้ ถือว่าเป็นงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ของนักประวัติศาสตร์อาชีพ นั่นคือ เป็นนักวิชา
การเฉพาะสาขาที่ได้รับการฝึกฝนอบรมตามหลักสูตรวิชา ที่เป็นไปตามมาตรฐานการศึกษาด้วยวิธีการทาง
ประวัติศาสตร์ที่เป็นวิชาการแบบตะวันตก และถือเป็นผลงานของกลุ่มวิชาชีพอีกด้วย

งานประวัติศาสตร์ศึกษานักวิชาการกลุ่มนี้ มีรูปแบบวิธีการศึกษาที่แตกต่างกันแบ่งได้เป็น
2 แนวทาง คือ

3.1) แนวการเขียนแบบประวัติศาสตร์ชาติ เป็นแนวการเขียนประวัติศาสตร์ที่ต่าง
จากงานประวัติศาสตร์ชาตินิยมแบบจอมพลป.พิบูลสงคราม แต่ก็ยังมีร่องรอยอิทธิพลทัศนะประวัติศาสตร์
แบบชาตินิยม ที่ให้ความสำคัญกับการอธิบายบทบาทผู้นำและวิธีการนำเสนอที่เน้นความต่อเนื่องของเชื้อชาติ
จริง โดยไม่พยายามอธิบายความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ ลักษณะการนำเสนอเช่นนี้เป็นอิทธิพล

ของการศึกษาแบบงานของรอง ศยามานนท์ นั้นเอง ในขณะที่วาทกรรมงานเขียนแนวนี้นี้ยังได้รับอิทธิพลจากแนวการวิเคราะห์ของวียาจ ที่อธิบายกระบวนการปฏิรูปการศึกษา ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างความทันสมัย ตัวอย่างงานที่สำคัญในกลุ่มนี้คือ งานของวุฒิชัย มูลศิลป์ เรื่อง *การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 และแนวคิดทางการศึกษาไทย 2411-2475*¹⁰⁾

3.2) แนววิเคราะห์แบบโครงสร้างหน้าที่ และสถาบันทางสังคม เป็นแนวการศึกษาที่ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นด้วยอิทธิพลกระแสพัฒนาการและความตื่นตัวทางวิชาการสังคมศาสตร์ในสังคมไทย และอีกส่วนหนึ่งเป็นอิทธิพลแนวการวิจัยไทยศึกษาของนักวิชาการอเมริกัน ที่ทำให้เกิดลักษณะการศึกษาแบบสหวิทยาการ รวมทั้งบรรยากาศที่เป็นการเปิดเสรีภาพทางวิชาการและความคิดเห็น หลังกรณีเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ทำให้นักวิชาการสังคมศาสตร์ไทยได้ผลิตงานเขียนทางวิชาการที่มีการวิเคราะห์วิจารณ์อย่างตรงไปตรงมามากขึ้น

งานประวัติศาสตร์การศึกษาที่ใช้แนววิเคราะห์แบบโครงสร้างหน้าที่และอธิบายการศึกษาในฐานะที่เป็นสถาบันทางสังคม ได้อาศัยวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์เป็นพื้นฐานการค้นคว้า แต่ได้นำเอาแนววิเคราะห์สังคมศาสตร์การศึกษอย่างกว้าง ๆ มาปรับใช้อย่างยืดหยุ่นให้เข้ากับหลักฐานข้อมูลที่มีอยู่ โดยมองว่า การศึกษาเป็นองค์กรและสถาบันทางสังคมที่มีระบบ ระเบียบ กฎเกณฑ์ และความสัมพันธ์ภายในองค์กร มีพัฒนาการความเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจและการเมือง และยังเป็นกลไกที่สัมพันธ์กับอำนาจรัฐและกระแสสังคม ดังนั้นงานเขียนแนวนี้นี้จึงมักอธิบายการศึกษาในฐานะที่เป็นองค์กร ซึ่งทำงานอย่างเป็นระบบและมีกระบวนการ ตั้งแต่แนวคิด นโยบาย บทบาทและภาวะผู้นำ การบริหารจัดการ หลักสูตรตำราเรียนและวิธีการเรียนการสอน ผู้วิจัยมักมีความเชื่อพื้นฐานร่วมกันว่า การศึกษาเป็นกลไกหรือเป็นเครื่องมือของอำนาจรัฐที่สร้างความเปลี่ยนแปลงทางสังคม อุคมการณ์ โลกทัศน์และระบบความเชื่อ รวมถึงเป็นกลไกการเลื่อนฐานะชนชั้นทางสังคมด้วย อย่างไรก็ตามงานวิจัยส่วนใหญ่ ยังเน้นการอธิบายเชิงพัฒนาการ และมักชี้ถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบการศึกษาสมัยใหม่กับพัฒนาการของชาติสมัยใหม่ แนวคิดเรื่องพัฒนาการชาติ หรือรัฐประชาชาติสมัยใหม่นี้ เป็นอิทธิพลความคิดในการอธิบายประวัติศาสตร์การเมืองการปกครอง ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่กลุ่มนักวิชาการอย่าง เศษ นุนาค¹¹⁾ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และสาธุศิษย์ ได้ศึกษาไว้อย่างแพร่หลาย ตัวอย่างงานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาที่ศึกษาในแนววิเคราะห์แบบโครงสร้างหน้าที่ และสถาบันทางสังคม ได้แก่ งานของแองเจนี คิตติรานนท์ เรื่อง *บทบาทเสนาบดีในกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์*¹²⁾ งานของวารุณี โอสธารมย์ *การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-2475*¹³⁾ และงานของ คีธ วัตสัน (Keith Watson) *Educational Development in Thailand*.¹⁴⁾ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานของคีธ วัตสัน สะท้อนให้เห็นถึงวิธีการศึกษาที่ใช้สหวิทยาการทางสังคมศาสตร์มากกว่าวิธีการทางประวัติศาสตร์ เป็นต้นว่า การใช้กรอบความคิดเรื่องของเศรษฐศาสตร์การศึกษาในด้านการลงทุน และการวางแผน ประชากรศาสตร์และสังคมวิทยาว่าด้วยเรื่องของชาติพันธุ์

4) แนวการวิจัยการศึกษาแบบสหวิทยาการ ปัจจุบันที่มีอิทธิพลต่อแนวการศึกษาแบบนี้ คือ บทบาทและนโยบายการวิจัยของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ที่สร้างแนวโน้มใหม่ของ นโยบายการวิจัย หลังจากที่หน่วยงานนี้ได้รับการจัดตั้งขึ้นในช่วงทศวรรษ 2500 และมีบทบาทสำคัญต่อการ วิจัยทางการศึกษาเชิงปริมาณ อันเป็นการวิจัยเพื่อวางแผนพัฒนาการศึกษา และวางแผนการศึกษาของชาติ ตลอดจนมา จุดเปลี่ยนทางนโยบายการวิจัยขององค์กรแห่งนี้ เกิดขึ้นหลังจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 โดย คร.ลีปนันทน์ เกตุทัต เลขาธิการสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ผู้บริหารสูงสุดของสำนักงาน แห่งนั้นได้มองเห็นความจำเป็นที่ต้องส่งเสริมให้มีการวิจัยทางการศึกษาเชิงคุณภาพ ด้วยวิธีการสังคมศาสตร์ หลากหลายสาขาวิชา การสัมมนาทางวิชาการครั้งสำคัญที่สำนักงานแห่งนี้จัดขึ้น คือ “ขอบข่ายและแนวทางการ วิจัยทางสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา” ในเดือนเมษายน พ.ศ.2521 การสัมมนาครั้งนี้ได้กระตุ้น และสนับสนุนให้นักสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ เข้ามาวิจัยปัญหาการศึกษา ด้วยการจัดสรรทุนวิจัยโครงการ ขนาดใหญ่ ถือเป็นจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญของประวัติศาสตร์นิพนธ์ประวัติศาสตร์การศึกษาไทย ทำให้มีการผลิตผล งานวิจัยสำคัญ ที่ถือเป็นตัวอย่างงานวิจัยการศึกษาที่มีมิติทางประวัติศาสตร์ โดยนักสังคมศาสตร์ งานดัง กล่าวคือ งานของเสน่ห์ จามริก เรื่องการเมืองกับการศึกษาไทย¹⁵ ที่มีการใช้ข้อมูลพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ เป็นข้อมูลหลักในการวิเคราะห์พัฒนาการการศึกษาในอดีตมาจนถึงปัจจุบัน โดยเน้นเฉพาะประเด็นที่สร้าง ปัญหาการศึกษาในปัจจุบัน เช่น ปัญหาความไม่เสมอภาคการศึกษา ปัญหาการรวมศูนย์อำนาจในการบริหาร การศึกษา เสน่ห์ได้ใช้ตัวแบบทฤษฎีเรื่องการเมืองในระบบราชการ เข้ามาเป็นกรอบการวิเคราะห์ อย่างไรก็ตาม เสน่ห์ก็ยังได้พัฒนาวิธีวิเคราะห์ปัญหาการศึกษาปัจจุบันอย่างมีมิติทางประวัติศาสตร์ ในงานวิจัยต่อมา ของเขาอย่างสม่ำเสมออีกหลายเรื่อง งานวิจัยอีกหนึ่งเรื่องหนึ่งที่เป็นผลการสนับสนุนการวิจัยของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ในโครงการพัฒนาการวิจัยทางสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา คือ งาน ของวิทย์ วิตาเวทย์ ปรัชญาการศึกษาไทย พ.ศ.2411-2475¹⁶ เป็นงานที่ใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ และปรัชญา เพื่อองค์ประกอบของระบบการศึกษา คือ จุดมุ่งหมาย หลักสูตรการสอน บทบาทครู ทั้งนี้มี การพิจารณาถึงบริบททางประวัติศาสตร์ที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาับเศรษฐกิจ การเมือง และ สังคมในสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 อย่างไรก็ตามผลงานศึกษาแนวนี้มีไม่มากนัก ยกเว้นงาน วิจัยของเสน่ห์ จามริก ที่มีอยู่อย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตาม สภาพปัญหาสังคมที่รวมถึงปัญหาการศึกษาอันเป็นผลจากการพัฒนา เศรษฐกิจและการศึกษาที่สั่งสมต่อเนื่องกว่าสามทศวรรษ ได้ท้าทายให้มีการวิพากษ์ปัญหาในสังคมไทยจาก นักวิชาการสังคมศาสตร์อย่างต่อเนื่อง เช่น งานของนักประวัติศาสตร์อย่าง นิธิ เอียวศรีวงศ์ งานส่วนใหญ่ ของเขาเป็นการวิพากษ์ปัญหาการศึกษาปัจจุบัน ด้วยกรอบทฤษฎีทางรัฐศาสตร์ แต่มีมิติทางประวัติศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การเมืองของการศึกษาไทย การศึกษาภาคบังคับ หรือชาติไทย เมืองไทยในแบบเรือน ประถมศึกษา¹⁷ ซึ่งงานชิ้นหลังของเขาได้ใช้ทฤษฎีของเบเนดิกต์ แอนเดอร์สัน ในการศึกษาเรื่องชาตินิยมว่า

ด้วยชุมชนจินตนาการ (Imagine Community) นอกจากงานของนิธิแล้ว ยังมีงานวิจัยของศิลาภรณ์ นาคทรพรพ เรื่อง *Educational Policy and Politics in Thailand : A Case Study of Education Reform 1973-1977*.¹⁸⁾ ที่ได้ใช้ทฤษฎีสังคมศาสตร์หลายทฤษฎี ไม่ว่าจะเป็นทฤษฎีนีโอมาร์กซิสต์ ของอันโตนิโอ กรัมสกี ว่าด้วยความขัดแย้งทางชนชั้นและการต่อสู้ด้วยจิตสำนึก ด้วยการครอบงำทางอุดมการณ์ในการสร้างอำนาจที่เหนือกว่า โดยใช้การศึกษาเป็นการปฏิบัติการทางอุดมการณ์ หรือการใช้ทฤษฎีของเฟรด ดับบลิว. ริกส์ ในเรื่องรัฐราชการหรือสังคมนิยม และการใช้ทฤษฎีของแมกซ์ วีเบอร์ อธิบายพฤติกรรมผู้นำในระบบราชการ การศึกษาของศิลาภรณ์ เป็นกรณีการศึกษากระบวนการปฏิรูปการศึกษาหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 คือ ช่วง พ.ศ.2520-2523 อันเป็นแนวทางการปฏิรูปการศึกษาของคณะกรรมการวางพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการศึกษา

5) **แนววิเคราะห์ประวัติศาสตร์การศึกษาด้วยทฤษฎีการศึกษา** งานวิเคราะห์ประวัติศาสตร์การศึกษาแนวนี้นี้ เกิดขึ้นราวช่วงทศวรรษ 2510 เป็นผลงานศึกษาวิจัยที่ส่วนใหญ่เป็นวิทยานิพนธ์ของนักการศึกษาอาชีพ กล่าวคือ เป็นผู้สำเร็จการศึกษาในสาขาศึกษาศาสตร์ งานวิจัยแนวนี้นี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพที่ต่างจากการวิจัยเชิงปริมาณอันเป็นที่นิยมแพร่หลายของนักศึกษาก่อนหน้านี้ ผลงานวิจัยเชิงคุณภาพส่วนหนึ่ง เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์การศึกษา หรือพัฒนาการของการศึกษาไทย งานวิจัยกลุ่มนี้มีเนื้อหาที่แตกต่างกันแบ่งได้เป็น 2 แนว คือ แนวที่เน้นการวิเคราะห์องค์ประกอบระบบการศึกษา กับแนวกระแสฟื้นฟูวัฒนธรรมอดีต

5.1) **งานวิจัยที่เน้นการวิเคราะห์องค์ประกอบระบบการศึกษา** เป็นการศึกษาเฉพาะองค์ประกอบส่วนใดส่วนหนึ่งของระบบการศึกษา และเป็นการอธิบายเชิงพัฒนาการ เช่น การศึกษาระดับใดระดับหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นประถม มัธยม อุดม อาชีว หรือพลศึกษา หรือการศึกษาเฉพาะประเด็นด้านเทคนิคการศึกษา เช่น ศึกษาพัฒนาการของอุดมการณ์การศึกษา หลักสูตร กฎหมายการศึกษา ผลงานที่สำคัญได้แก่ จีรพันธุ์ พูลพัฒน์ *พัฒนาการของการบริหารการศึกษาไทย*¹⁹⁾ ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ *พัฒนาการมหาวิทยาลัยไทย*²⁰⁾ และศักดิ์ สุวรรณกุล *พัฒนาการหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในประเทศไทย*²¹⁾ งานวิจัยที่ 3 เรื่องเป็นแบบอย่างสำหรับผลงานวิจัยรุ่นต่อมาอย่างต่อเนื่อง

5.2) **งานวิจัยแนวกระแสฟื้นฟูวัฒนธรรมอดีต** เป็นงานเกิดขึ้นหลังจากความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการฝ่ายซ้ายในเมืองถูกรัฐบาลอนุรักษนิยมปราบปรามด้วยการใช้กำลังจนสงบตัวลงหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 ทำให้กระแสการพัฒนาสังคมแนวทุนนิยม และการหลั่งไหลของวัฒนธรรมทุนนิยมตะวันตก เข้ามาสู่สังคมไทยโดยปราศจากกระแสวิพากษ์หรือการต่อต้านจากทัศนะของขบวนการฝ่ายซ้าย แต่ภาวะดังกล่าวไม่ได้หมายความว่าความถึงการยอมรับจากบุคคลทุกกลุ่มในสังคมไทย นักวิชาการการศึกษากลุ่มหนึ่งได้สร้างความเข้าใจว่า ปัญหาสังคมเมืองสมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความยากจน ความไม่เสมอภาคทางเศรษฐกิจ ความเสื่อมโทรมทางศีลธรรม และปัญหาโจรภัย นั้นมีสาเหตุส่วนหนึ่งจากปัญหาการศึกษาของชาติปัจจุบันที่ล้มเหลวในการพัฒนาระบบศีลธรรมทั้งในส่วนบุคคลและระดับชาตินักวิชาการเหล่านี้จึงต้องการหันกลับไปทบทวนศึกษาและทำความเข้าใจถึงการศึกษาในอดีต และวัฒน-

ธรรมเนียมจารีตประเพณีของไทยแบบเก่า พวกเขาเห็นว่าการศึกษาในอดีต เป็นระบบที่ถ่ายทอดความรู้ อันเป็นอารยธรรมไทย ทำให้ชาติไทยเจริญรุ่งเรือง การฟื้นฟูรูปแบบและเนื้อหาการศึกษาอันเป็นส่วนหนึ่งของ วัฒนธรรมในอดีต ย่อมสามารถใช้แก้ไขปัญหาดังกล่าวและวัฒนธรรมปัจจุบันได้ ผลงานศึกษาที่สำคัญในแนว นี้ และมีอิทธิพลต่องานวิจัยรุ่นต่อมา ได้แก่ งานของล้นจี่ ทะวานนท์ การศึกษากับสังคมไทยก่อนสมัยการ ปฏิรูปการศึกษา²²⁾ งานของนิรมล สวัสดิบุตร แนวคิดทางการศึกษาของบุคคลสำคัญของไทยในรอบสอง ร้อยปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ : พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร²³⁾ และสุมน อมรวิวัฒน์ และ คณะ, ความคิดและภูมิปัญญาไทย : ด้านการศึกษา²⁴⁾

6) แนวการศึกษาวัฒนธรรมชุมชน เป็นแนวโน้มใหม่ในการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่น ที่ ต้องการอธิบายท้องถิ่นด้วยข้อมูลหลักฐานในท้องถิ่น เพื่อฟื้นฟูศักยภาพของท้องถิ่นด้วยข้อมูลหลักฐานใน ท้องถิ่น แนวการศึกษานี้ได้ขยายอิทธิพลเข้ามาสู่งานวิจัยการศึกษาในชุมชนท้องถิ่น เป็นการอธิบายการ ศึกษาในความหมายเชิงวัฒนธรรมชุมชน ด้วยการสร้างค่านิยมทางการศึกษาใหม่ ที่ไม่จำกัดแต่เฉพาะการ ศึกษาอักษรวิธีในระบบโรงเรียน หากแต่เป็นการพิจารณาความหมายการศึกษาในลักษณะการถ่ายทอดความ รู้หลากหลายรูปแบบในสังคม พบว่า งานวิจัยแนวนี้มีถือกำเนิดขึ้นในกลุ่มนักวิชาการการศึกษาสาขาการศึกษา นอกกระบวน พวกเขาเห็นว่า การศึกษาของรัฐ ทั้งการศึกษาระบบโรงเรียนและการศึกษานอกกระบวนของรัฐที่ พัฒนามาจากการศึกษาผู้ใหญ่ นั้น ไม่สามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้ ขณะที่ชุมชนท้องถิ่นใน เมืองหรือชุมชนหมู่บ้าน ยังมีกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นวัฒนธรรมชาวบ้าน เป็นการถ่ายทอดความรู้ทั้งแบบ จารีตประเพณีและความรู้ธุรกิจสังคมเมือง ที่เป็นการเรียนรู้อาชีพในชีวิตประจำวัน วิธีการศึกษาของแนววิจัย กลุ่มนี้แตกต่างจากงานวิจัยแนวอื่น ที่เน้นการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการบอกเล่า และการสังเกตการณ์ในชุมชน แทนที่จะเป็นการศึกษาข้อมูลเอกสารอย่างเดียว ตัวอย่างงานวิจัยที่ดีเป็นต้นแบบงานวิจัยแนวนี้ คือ งานของ ชูเกียรติ ลิขสุวรรณ²⁵⁾ นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยที่เป็นกรณีการศึกษาเรื่องการถ่ายทอดความรู้ของการแพทย์ แผนโบราณในชุมชนหมู่บ้าน หรืองานวิจัยที่ศึกษาการเรียนรู้อาชีพธุรกิจแหล่งลอยหางแร่ในชุมชนสลัมใน เมือง ที่สำคัญยังพบตัวอย่างงานวิจัยเชิงปฏิบัติการในกรณีของการสร้างหลักสูตรท้องถิ่นการศึกษาของชุม ชนหมู่บ้านแถบภาคกลาง²⁶⁾ งานวิจัยแนวนี้น่าจะเป็นแนวโน้มใหม่ของการวิจัยในอนาคต เนื่องจากมีการ ขยายขอบเขตทั้งวิธีการศึกษาและเนื้อหาการศึกษาที่ไม่จำกัดเพียงการศึกษาที่รัฐจัดการขึ้นเท่านั้น ที่สำคัญ งานวิจัยประเภทนี้น่าจะมีส่วนช่วยพัฒนาการศึกษาชุมชนได้อย่างแท้จริงอีกด้วย

ตารางที่ 2

แสดงจำนวนหน่วยงานแยกตามจังหวัดและลำดับช่วงมาก่อน พ.ศ.2500-2540

ปีพิมพ์ เผยแพร่ (พ.ศ.)	การศึกษา สมัยโบราณ	นโยบาย/แนวคิดบริหาร		เงินรายได้ เพื่อใช้จ่าย ทางการศึกษา	ประเมิน ศึกษา	มัธยม ศึกษา	อุดม ศึกษา	หลักสูตร และ แบบเรียน	พลศึกษา	อาชีว- ศึกษา	การศึกษาคณะ ครู	การศึกษา เอกชน	การศึกษา ท้องถิ่น	การศึกษา สตรี	การศึกษา ทหาร	การศึกษา สงฆ์	การศึกษา นอกระบบ	การลูกเสือ
		ก่อน 2475	หลัง 2475															
ก่อน 2500	2	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2500-2505	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
2506-2510	-	2	1	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
2511-2515	-	7	2	-	-	-	2	-	-	-	-	6	1	-	-	2	-	-
2516-2520	-	6	3	-	1	-	6	3	1	-	-	-	2	-	1	2	2	-
2521-2525	1	15	9	-	4	2	11	2	2	3	-	5	13	1	-	5	4	-
2526-2530	-	13	7	-	5	-	15	13	-	2	1	4	17	5	-	7	5	1
2531-2535	-	4	18	-	4	1	10	9	1	1	-	4	10	6	2	6	4	-
2536-2540	-	4	4	1	-	-	1	4	-	-	-	3	8	-	-	1	6	-
รวม	3	54	45	1	15	3	46	32	4	6	2	23	51	12	3	24	22	1

สถานภาพและองค์ความรู้ของประวัติการศึกษาไทย

ผลงานวิชาการจำนวน 347 รายการที่แบ่งวิธีการศึกษาออกได้เป็น 6 แนว ดังได้กล่าวมาแล้วนั้น ยังสามารถศึกษาวิเคราะห์ถึงเนื้อหา โดยแบ่งหัวเรื่องต่าง ๆ ออกเป็น 18 หัวเรื่อง ตามตารางที่ 2 โดยมีการลำดับจำนวนผลงานตามช่วงเวลาตั้งแต่ก่อน พ.ศ.2500-2540 หัวเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ได้มีการวิเคราะห์เนื้อหาองค์ความรู้ในงานวิจัยฉบับสมบูรณ์แล้วนั้น ในที่นี้เราสามารถสรุปให้เห็นถึงจำนวนผลงานแต่ละหัวเรื่องได้จากตารางที่ 2 พบว่าผลงานที่มีจำนวนมากที่สุดเป็นเรื่องการศึกษาภาพรวมด้านนโยบาย แนวคิดปรัชญา และการบริหารจัดการศึกษาสมัยใหม่ในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 มีจำนวนถึง 54 รายการ ในขณะที่หัวเรื่องที่มีจำนวนรองลงมา คือ การศึกษาท้องถิ่น ซึ่งมีประเด็นเรื่องที่แยกศึกษาออกตามภูมิภาคต่าง ๆ คือ ภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้มีจำนวนผลงานถึง 51 รายการ จำนวนผลงานหัวเรื่องที่มีผู้สนใจรองลงมา คือ การอุดมศึกษา ซึ่งเป็นเรื่องพัฒนาการนโยบายบริหารมหาวิทยาลัยและประวัติมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ส่วนผลงานที่ศึกษาด้านนโยบาย แนวคิดและการจัดการศึกษาหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 นั้นมีเพียง 45 รายการ ส่วนเรื่องของหลักสูตรแบบเรียนและวิธีสอนนั้นมี 32 รายการ นอกนั้นก็เป็นเรื่องของการศึกษาเอกชน การศึกษาของสงฆ์และการศึกษานอกระบบ รวมถึงเรื่องของประถมศึกษาที่มีผู้สนใจศึกษาอยู่บ้าง และหัวเรื่องที่มีจำนวนผลงานวิชาการไม่มากนัก น่าที่จะมีการพัฒนาค้นคว้าต่อไป คือ เรื่องของการพลศึกษา อาชีวศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การฝึกหัดครูและลูกเสือ นอกจากนี้การศึกษาพิเศษในสาขาวิชาการทหาร และวิชาชีพชั้นสูงเฉพาะทางอื่น ๆ ก็น่าจะได้รับการขยายขอบเขตการศึกษาให้กว้างขวางขึ้นด้วย

อย่างไรก็ตาม จากการพิจารณาภาพรวมเนื้อหาการศึกษาทั้ง 18 หัวเรื่องนี้ สามารถสรุปให้เห็นถึงองค์ความรู้ของประวัติการศึกษาไทย ว่ามีพัฒนาการอย่างสังเขป แบ่งออกเป็นการศึกษาแบบเก่าและการศึกษาสมัยใหม่ ที่ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาระบบโรงเรียน ดังนี้

การศึกษแบบเก่า เป็นการศึกษาในยุคก่อนการปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นการศึกษาแบบจารีต ที่มีความสัมพันธ์กับสถาบันทางสังคม คือ ครอบครัวกับวัด ซึ่งเป็นองค์กรพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาหลักของสังคม วิธีการศึกษาแบ่งเป็นการศึกษาด้วยเรียนรู้ ฝึกฝนอาชีพในครอบครัวของผู้รู้ กับการเรียนวิชาหนังสือ ซึ่งวัดมีบทบาทสำคัญต่อการศึกษาด้านนี้ งานวิจัยสมัยใหม่เพียงเรื่องเดียวที่พยายามอธิบายถึงลักษณะความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาแบบเก่า ที่มีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในงานของพิภาดา ยังเจริญ และสุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2394)²⁷

การศึกษาสมัยใหม่ แบ่งออกเป็นสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กับสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475

การศึกษาสมัยสมบูรณ์อยุธยาสิทธิราชย์ ถือได้ว่าเป็นยุคเริ่มต้นของการศึกษาสมัยใหม่แบบตะวันตก หรือการศึกษาระบบโรงเรียน งานวิจัยที่มีอยู่ได้ให้ภาพประวัติการศึกษาขุขนี้ไว้อย่างละเอียดรอบด้าน แม้ว่ามีความแตกต่างกันในเรื่องวิธีการศึกษาก็ตาม เนื้อหาการศึกษาวิจัย เป็นการอธิบายสาเหตุการปฏิรูปการศึกษาที่มีความสัมพันธ์กับการปฏิรูปการเมืองการปกครองประเทศ ถือเอาปัญหาการสร้างเสถียรภาพทางการเมืองของรัฐเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาสมัยใหม่ เพื่อสร้างกำลังคนรุ่นใหม่ที่มีการศึกษาและความรู้แบบใหม่ให้กับระบบราชการ²⁸⁰ ซึ่งปฏิรูปขึ้นใหม่แบบตะวันตก กระบวนการปฏิรูปการศึกษาจึงเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองในการปฏิรูปประเทศของรัชกาลที่ 5 ด้วย

การปฏิรูปการศึกษาสมัยใหม่ครั้งรัชกาลที่ 5 นั้นได้แบ่งออกตามช่วงเวลากล่าวคือ ในช่วงแรก เป็นการจัดตั้งโรงเรียน และการสอนหนังสือตามแบบแผนการศึกษาตะวันตกในราชสำนัก ถือเป็นช่วงทดลองจัดตั้งโรงเรียนขึ้นเป็นครั้งแรก ช่วงที่สอง เกิดขึ้นหลังกรณีวิกฤติการณ์วังหน้า เป็นเวลาที่ทรงแสวงหารูปแบบการศึกษาสมัยใหม่ ที่เหมาะสมกับสังคมไทย ด้วยการให้ชาวตะวันตกเข้ามาจัดตั้งโรงเรียน โดยมีหลักสูตรวิธีการศึกษาตามแบบตะวันตก บุคคลสำคัญที่มีบทบาทต่อการจัดการบริหารโรงเรียนในขุขนี้ คือ ฟรานซิส แมกฟาร์แลนด์ ช่วงพ.ศ.2428-2434 เป็นช่วงเตรียมกำลังคนสำหรับระบบราชการสมัยใหม่ ที่มีการปฏิรูปในปี 2435 ในเวลานี้เอง รัชกาลที่ 5 ทรงจัดตั้งกรมศึกษาธิการ และแต่งตั้งให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเป็นที่อริบตีกรม ได้ทรงจัดการศึกษาสมัยใหม่ ด้วยการจัดตั้งโรงเรียนสองประเภทขึ้น เพื่อเป็นแบบอย่างของโรงเรียนรัฐบาลต่อไป ประเภทแรก คือ โรงเรียนรัฐบาล ที่ถือเป็นแบบแผนการจัดตั้งโรงเรียนหลวงต่อมา สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงจัดตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบขึ้น เป็นตัวอย่างของโรงเรียนหลวง โดยกำหนดหลักสูตรที่รัฐพึงปรารถนา ด้วยการพัฒนารูปแบบของโรงเรียนที่ชาวตะวันตกจัดตั้งขึ้นก่อนหน้านี้ และยังทรงจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรสามัญชน ที่มีเป้าหมายการผลิตคนป้อนระบบราชการในตำแหน่งเสมียน พนักงาน ทั้งนี้ทรงเลือกใช้วัด สถานบันการศึกษาแบบจารีต ให้ทำหน้าที่โรงเรียน อันเป็นการประหยัดงบประมาณจากรัฐ และยังสามารถจัดได้อย่างรวดเร็ว เพราะสามารถให้สงฆ์ทำหน้าที่ครูได้ทันที ดังนั้นโรงเรียนในขุขนี้ จึงมีทั้งโรงเรียนหลวงของรัฐบาล จัดหลักสูตรทั้งภาษาไทยและหลักสูตรภาษาอังกฤษ โรงเรียนของเอกชนที่มีทั้งชาวไทย และชาวต่างประเทศเป็นผู้ดำเนินการโดยรวมถึงโรงเรียนในสังกัดของสถาบัน คริสตศาสนา ที่เปิดรับสำหรับชนชั้นกลางชาวจีนในเมือง นอกจากนี้ยังมีการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองที่เป็นความริเริ่มของสมุหเทศาภิบาล อย่างไรก็ตามโรงเรียนวัดเป็นโรงเรียนที่เกิดขึ้นและมีการขยายตัวตามลำดับ แม้ว่าจะไม่รวดเร็วก็ตาม อย่างไรก็ตามด้วยความสามารถของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในการบริหารจัดการศึกษา ได้ทรงวางแบบแผนการศึกษาทั้งในด้านรูปแบบโรงเรียน การบริหาร หลักสูตร ตำราเรียน และระบบการสอบ ช่วงการจัดตั้งกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ.2435-2448 สมัยการบริหารงานของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ในฐานะเสนาบดีกระทรวง งานวิจัยที่มีอยู่ได้ข้อสรุปตรงกันถึงความล้มเหลวในการบริหารจัดการศึกษา เนื่องจากคุณสมบัติและบุคลิกภาพที่ไม่เป็นที่ยอมรับของที่ประชุม

เสนาบดี แต่ก็ในช่วงเวลาที่พยายามจัดระบบการศึกษาให้มีหลักเกณฑ์ชัดเจนขึ้น มีการแบ่งโรงเรียนออกเป็น 3 ระดับ คือ ระดับมูลสามัญ ส่วนใหญ่เป็นโรงเรียนวัดในความรับผิดชอบของวัดและคณะสงฆ์ ระดับประถมมีทั้งโรงเรียนของรัฐบาลในความรับผิดชอบของกระทรวงและโรงเรียนเอกชน ระดับมัธยมศึกษาก็เช่นเดียวกัน ส่วนการศึกษาที่สูงกว่ามัธยมศึกษาเป็นการศึกษาวิชาชีพพิเศษ ขึ้นสังกัดกระทรวงต่าง ๆ เช่น โรงเรียนแพทย์ สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ โรงเรียนกฎหมาย สังกัดกระทรวงยุติธรรม โรงเรียนนายร้อยทหารบก สังกัดกระทรวงกลาโหม เป็นต้น ในปี 2436 มีการจัดตั้งโรงเรียนสตรีแห่งแรกขึ้นด้วยความริเริ่มของราชสำนักฝ่ายใน โดยกระทรวงธรรมการเป็นผู้รับผิดชอบดำเนินงาน โรงเรียนสตรีเหล่านี้ ได้แก่ โรงเรียนราชกุมารี โรงเรียนสุนันทาลัย ต่อมาได้มีการจัดตั้งโรงเรียนราชินี ซึ่งมีแบบแผนการศึกษาที่เป็นตัวอย่างการจัดตั้งโรงเรียนสตรีแห่งอื่น ๆ ในส่วนการพัฒนาคุณภาพทางวิชาการของโรงเรียน กระทรวงธรรมการได้จัดตั้งกรมตำราขึ้นทำหน้าที่แต่งแบบเรียน เพื่อใช้ในการเรียนการสอนชั้นต่าง ๆ แต่ปัญหาในระยะแรกบุคลากรในกรมนี้เกือบทั้งหมดเป็นผู้ได้รับการศึกษาจากสถาบันสงฆ์ ทำให้ไม่สามารถสร้างแบบเรียนที่มีเนื้อหาทันสมัยได้ การพัฒนาคุณภาพวิชาการประสบความสำเร็จมากขึ้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถสำเร็จการศึกษาจากอังกฤษ และเข้ารับราชการเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ มีการจัดตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาที่มีคุณภาพทางวิชาการตามแบบมาตรฐานการศึกษาในอังกฤษ คือ โรงเรียนราชวิทยาลัย เพื่อผลิตนักเรียนมัธยมที่มีความรู้ สามารถเข้าศึกษาต่อในมหาวิทยาลัยต่างประเทศได้ และเข้าศึกษาในโรงเรียนแพทย์และโรงเรียนกฎหมายในประเทศ ทรงปรับปรุงบุคลากรในกรมตำรา ด้วยการว่าจ้างชาวต่างประเทศเข้ามาเป็นผู้แต่งแบบเรียนและให้คำปรึกษา นอกจากนี้ยังสนับสนุนการจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ที่มีหลักการเปิดกว้างในการรับสมัครนักเรียนโดยไม่จำกัดฐานะ ด้วยวิธีการสอบคัดเลือกเพื่อให้ได้นักเรียนที่มีความรู้พื้นฐานเพียงพอ ในพ.ศ.2441 ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญอีกเหตุการณ์หนึ่งของบทบาทการบริหารการศึกษาของกระทรวงธรรมการ หลังจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกของรัชกาลที่ 5 ในพ.ศ.2440 รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นความจำเป็นที่ต้องมีการปรับปรุงการศึกษาระบบโรงเรียนในประเทศอย่างจริงจัง ทั้งนี้เนื่องจากคุณภาพความรู้ของนักเรียนไทยในการศึกษาต่อต่างประเทศไม่ดีพอ แผนการปรับปรุงการศึกษาได้รับการจัดทำขึ้นจากข้อเสนอของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ คณะผู้บริหารการศึกษาขณะนั้นเห็นตรงกันถึงหลักการจัดการศึกษาที่ต้องกระจายการศึกษาให้กว้างขึ้น เพื่อเพิ่มจำนวนนักเรียนที่มีคุณภาพให้มากขึ้น ในที่สุดการนำเสนอหลักการศึกษาของผู้หน้าที่เกี่ยวข้องขณะนั้น ได้นำมาสู่ข้อสรุปถึงวิธีการจัดการศึกษาให้กว้างขวางรวมไปจนถึงขยายการจัดการศึกษาหัวเมืองด้วย นั่นคือ การวางแผนนโยบายให้สงฆ์และวัดรับผิดชอบงานจัดการศึกษาหัวเมือง ด้วยนโยบายดังกล่าว รัชกาลที่ 5 ทรงโหมน้ำวและมอบหมายบทบาทการดำเนินงานด้านนี้ให้กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะนั้นทรงดำรงฐานะผู้นำสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ทำให้การศึกษาหัวเมืองในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นหน้าที่ในความรับผิดชอบขององค์กรสงฆ์ รัชกาลที่ 5 จึงทรงแต่งตั้งเจ้าคณะมณฑลทำหน้าที่ผู้อำนวยการศึกษาภาคต่าง ๆ ออกไปกระตุ้นวัดสำคัญในหัวเมืองที่มีความพร้อมให้จัด

ตั้งโรงเรียนขึ้น โดยกระทรวงธรรมการมีหน้าที่เป็นเพียงผู้รับผิดชอบจัดหาตำราเรียน และควบคุมมาตรฐานการศึกษาให้เป็นไปตามลักษณะการศึกษาระบบโรงเรียน ทั้งนี้กระทรวงมหาดไทยรับหน้าที่การจัดสรรงบประมาณสนับสนุน นโยบายการศึกษาหัวเมืองของรัชกาลที่ 5 นี้ ทำให้บทบาทหน้าที่ของกระทรวงธรรมการถูกจำกัดความรับผิดชอบเพียงแต่การศึกษาระดับประถมเฉพาะโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนมัธยมศึกษาในกรุงเทพฯ เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ในการประเมินผลการจัดการศึกษาหัวเมืองของคณะสงฆ์นั้นไม่ได้ประสบความสำเร็จมากนัก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถเฉพาะตัวของผู้อำนวยการสงฆ์แต่ละภาค ตัวอย่างของผู้นำสงฆ์ในการจัดการศึกษาหัวเมืองที่ประสบความสำเร็จ ได้แก่ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริ สิริจันท) และสมเด็จพระมหาวิรวัศ (อ้วน ดิสโส) ในกรณีของการจัดการศึกษาหัวเมืองภาคอีสานโดยเฉพาะกรณีการศึกษาในเมืองอุบลราชธานี ปัญหาการจัดการศึกษาหัวเมือง คือ การขาดแคลนครูที่มีความรู้สมัยใหม่ และขาดแคลนตำราเรียน ทำให้สมเด็จพระมหาวิรวัศต้องแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการจัดการฝึกหัดครูหัวเมืองในมหามกุฏราชวิทยาลัย นำสงฆ์หัวเมืองเข้ามารับการอบรมเพื่อเป็นครูในโรงเรียนหัวเมือง นอกจากนี้ยังทรงแต่งตั้งตำราเรียนขึ้นใหม่ด้วย การขยายตัวของการศึกษาหัวเมืองยังได้รับแรงกระตุ้นจากกรณีความไม่สงบในหัวเมืองที่เป็นปฏิริยาต่อต้านนโยบายปฏิรูปการปกครองหัวเมืองของรัฐบาลส่วนกลาง เหตุการณ์ดังกล่าวได้แก่ กรณีผู้มิญญภาคอีสาน กบฏเงี้ยวเมืองแพร่และกบฏแขกเจ็ดหัวเมืองภาคใต้ ทำให้รัฐบาลเร่งรัดคณะสงฆ์ให้จัดการศึกษาในวัดอย่างจริงจัง อย่างไรก็ตามพบว่าขอบเขตการศึกษาหัวเมืองในช่วงนี้ทั้งหมดเป็นการจัดตั้งโรงเรียนวัดในเขตเมืองเท่านั้น และเป็นวัดขนาดใหญ่ที่มีความพร้อม ซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก ผลที่นับได้ว่าเป็นความสำเร็จในกรณีการจัดการศึกษาหัวเมือง ด้วยการใช้วัดจัดตั้งโรงเรียน เป็นเรื่องการใช้โรงเรียนเป็นเครื่องมือกล่อมเกลாதาสังคมวัฒนธรรมให้เป็นแบบแผนเดียวกับส่วนกลาง ด้วยการจัดการเรียนการสอนเป็นภาษาไทยภาคกลาง เนื้อหาการศึกษายังเป็นการปลูกฝังอุดมการณ์จิตสำนึกที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ แทนที่ผู้นำท้องถิ่น และมีความสำนึกถึงความเป็นชาติเดียวกัน ที่สำคัญการที่สงฆ์เข้ามาทำหน้าที่จัดการศึกษาหัวเมือง เป็นการสร้างเอกภาพทางวัฒนธรรมความเชื่อพุทธศาสนาด้วยหลักธรรมอันเดียวกัน ช่วงสุดท้ายของการจัดการศึกษาในรัชกาลที่ 5 เป็นช่วงพ.ศ.2445-2453 เป็นช่วงหลังจากที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีและเจ้าพระยาวิจิตรวงษ์วุฒิไกรได้เข้ามารับหน้าที่แทน ภาพพจน์ของกระทรวงธรรมการต่อการบริหารจัดการศึกษาเริ่มได้รับการยอมรับจากรัชกาลที่ 5 มากขึ้น รัฐบาลในช่วงนี้มีความเห็นสอดคล้องกับกระทรวงธรรมการในการขยายการศึกษาหัวพระราชอาณาจักร แต่เนื่องจากรัฐบาลไม่สามารถจัดสรรงบประมาณให้เพียงพอได้ จึงใช้วิธีการขยายการศึกษาอย่างช้า ๆ และไม่เป็นการบังคับ โดยให้สงฆ์เข้ามามีบทบาทการจัดการศึกษาในหัวเมืองดังกล่าว จนกระทั่ง พ.ศ.2447 เมื่อรัฐบาลได้รับรายงานจากพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (สนั่น เทพหัสดินทร) ถึงปัญหาการศึกษาของโรงเรียนจีนที่ภูเก็ต ที่อาจสร้างความแตกแยกทางวัฒนธรรมได้ เนื่องจากโรงเรียนจีนเหล่านั้นมีบทบาทในการเผยแพร่วัฒนธรรมจีน-มาเลย์มากกว่าวัฒนธรรมไทย เงื่อนไขความมั่นคงทางการเมืองวัฒนธรรมได้

เป็นแรงกระตุ้นให้รัฐบาลเร่งดำเนินนโยบายการจัดตั้งโรงเรียนหัวเมืองแห่งละโรง นโยบายการศึกษาหัวเมืองในช่วงนี้มีผลให้เกิดการปรับปรุงรูปแบบการบริหารและดำเนินงานจัดตั้งโรงเรียนหัวเมือง ด้วยการจัดตั้งคณะกรรมการตำบลเพื่อจัดการศึกษา ประกอบด้วยเจ้าอาวาส กำนัน แพทย์ประจำตำบล อันเป็นรูปแบบพื้นฐานการศึกษาประชาบาลยุคต่อมา

การศึกษาในช่วงสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ.2456-2468²⁹⁾ พบว่าการปรับเปลี่ยนผู้นำรัฐบาลและคณะผู้บริหารการศึกษาที่เป็นคนรุ่นใหม่ มีประสบการณ์การศึกษาและดูงานด้านการศึกษาในประเทศยุโรป โดยเฉพาะอังกฤษโดยตรง ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาทั้งในด้านนโยบายและการบริหารจัดการในด้านนโยบายการศึกษาในยุคนี้มีลักษณะสำคัญ 3 ประการ คือ เน้นความรู้ศึกษาตินิยม จัดการขยายการศึกษาสมัยใหม่ให้เป็นการศึกษาชาติและเป็นการศึกษาภาคบังคับ และให้ความสำคัญต่อการจัดการศึกษาวิชาชีพ ส่วนการบริหารจัดการศึกษานั้น ถือได้ว่าเสนาบดีกระทรวงธรรมการยุคนี้ประสบความสำเร็จอย่างแท้จริงในการจัดการศึกษา ได้มีการดำเนินงานขยายการศึกษาตามโครงการเก่า เช่น ขยายการจัดตั้งโรงเรียนประถมศึกษาเมืองละแห่ง และระดับมัธยมศึกษาแต่ละแห่ง มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูเพิ่มขึ้นและจัดการศึกษาหัวเมืองในรูปแบบการศึกษาประชาบาล ด้วยการใช้เงินทุนการศึกษาในท้องถิ่น ส่วนโครงการใหม่ในด้านหลักสูตรมีการปรับชั้นการศึกษาระดับประถมจาก 3 ปีเป็น 5 ปี ส่วนการศึกษาวิชาชีพในสมัยที่เจ้าพระยาพระเสด็จเป็นเสนาบดี เน้นการศึกษาวิชาช่างหัตถศิลป์และการพาณิชย์ ได้จัดตั้งโรงเรียนเพาะช่างและโรงเรียนพาณิชย์ขึ้น ต่อมาในสมัยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เน้นการศึกษาด้านเกษตรกรรม มีการจัดตั้งโรงเรียนเกษตรกรรมและการฝึกหัดครูประถมกสิกรรมขึ้น อย่างไรก็ตามได้มีการดำเนินโครงการสำคัญทางการศึกษา 2 โครงการ คือ *โครงการควบคุมโรงเรียนเอกชน* ด้วยการประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ มีเป้าหมายในการควบคุมโรงเรียนจีนมิให้มีการเรียนการสอนลัทธิการเมืองประชาธิปไตย อันเป็นปฏิปักษ์กับระบบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของรัฐบาลขณะนั้น และเป็นการกำหนดกรอบการถ่ายทอดวัฒนธรรมแบบจีนให้อยู่ในระดับที่ไม่เป็นอันตราย หรือขัดแย้งกับวัฒนธรรมแห่งชาติ และที่สำคัญยังเป็นการปรับปรุงหลักสูตรโรงเรียนจีนให้ต้องสอนภาษาไทยด้วย เพื่อสอดคล้องความผสมกลมกลืนทางเชื้อชาติ³⁰⁾ โครงการการศึกษาที่สำคัญของรัฐบาลอีกโครงการหนึ่ง คือ *การประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2464* ที่มีเป้าหมายให้การศึกษาสมัยใหม่ หรือการศึกษาระบบโรงเรียนเป็นการศึกษาชาติ บังคับให้ราษฎรทุกคนต้องเรียน และยังเป็นการทำให้กระทรวงธรรมการได้มีบทบาทจัดการศึกษาสำหรับราษฎรด้วยตัวเอง แทนที่จะเป็นหน้าที่ของคณะสงฆ์และกระทรวงมหาดไทย อย่างไรก็ตามเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงที่รับผิดชอบต่อการดำเนินงานตามพระราชบัญญัติประถมศึกษาได้หาวิธีการแก้ไขปัญหาการบริหารงาน อันเนื่องมาจากการได้รับงบประมาณไม่เพียงพอ ด้วยการใช้วิธีเก็บเงินภาษีการศึกษาที่เรียกว่าเงินศึกษาพลี จากราษฎรชาวจีนในหมู่บ้าน โดยนำเงินที่เก็บได้มาเป็นทุนหมุนเวียนใช้จ่ายเพื่อการศึกษาในหมู่บ้านนั้น วิธีการนี้แม้จะถูกคัดค้านจากเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ แต่

ด้วยความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ 6 ทำให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้รับความเห็นชอบให้ดำเนินงานได้ เป็นผลให้การดำเนินงานจัดการศึกษาภาคบังคับระดับประถมศึกษาามีความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ มีการจัดตั้งโรงเรียนในเมืองต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น แม้ว่าวิธีการจัดเก็บเงินศึกษาฟรีได้สร้างปัญหากระทบต่อชีวิตชาวบ้านในเขตชนบทยากจนที่ไม่มีรายได้อีกพอต่อการชำระภาษีก็ตาม แต่กระทรวงธรรมการก็สามารถจัดเก็บเงินศึกษาฟรี เพื่อนำมาใช้จ่ายการศึกษาท้องถิ่นได้มากพอสมควร ทั้งทั้งงบประมาณการศึกษาจากรัฐบาลมีอยู่จำกัดมาก อย่างไรก็ตามเขตพื้นที่ที่ตั้งโรงเรียนในช่วงนี้ก็ยังคงอยู่ในตำบลชุมชนขนาดใหญ่ ในท้ายที่สุดด้วยปัญหาขัดแย้งเรื่องนโยบายการจัดเก็บเงินศึกษาฟรีของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกับเสนาบดีอื่นอีกหลายท่าน ทำให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีตัดสินใจลาออกจากราชการ เมื่อรัชกาลที่ 7 เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ.2469 ท่ามกลางสถานะเศรษฐกิจตกต่ำ และรัฐบาลใช้วิธีการตัดงบประมาณกระทรวงต่าง ๆ ลง รวมถึงกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งสร้างผลกระทบต่อการบริหารงานของท่านอย่างมาก³¹⁾

พ.ศ.2469-2475 ช่วง 6 ปีสุดท้ายก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยาถรณ์ ทรงรับหน้าที่เสนาบดีในช่วงปลายยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้ว่าทรงเคยเข้ารับการศึกษาศึกษาจากประเทศอังกฤษ แต่ไม่เคยรับราชการในหน้าที่บริหารการศึกษามาก ประกอบกับงบประมาณการศึกษาที่มีอยู่อย่างจำกัด ทำให้ท่านบริหารการศึกษาในช่วงนี้ด้วยการทำงานตามโครงการที่มีอยู่แล้ว และที่สำคัญรัฐบาลได้ยกเลิกการเก็บเงินศึกษาฟรี ทำให้กระทรวงศึกษาธิการไม่สามารถขยายการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองท้องถิ่นได้มากขึ้น การบริหารงานของท่านในช่วงนี้จึงเป็นการแก้ไขปัญหภายในระบบการศึกษาที่ไม่ต้องใช้งบประมาณดำเนินงาน เป็นต้นว่าให้มีการแก้ไขพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ ที่มีการวางมาตรการเข้มงวดขึ้น ในการตรวจสอบวิธีการเรียนการสอนของโรงเรียนจีนที่ยังมีการปลูกฝังลัทธิการเมือง³²⁾ และปรับปรุงมาตรฐานวิชาการในการศึกษามหาวิทยาลัย ซึ่งขณะนั้นมีการจัดตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยมาตั้งแต่ พ.ศ.2458 ในสมัยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นเสนาบดี แต่การบริหารวิชาการในมหาวิทยาลัยยังไม่ต่างจากระบบโรงเรียน ทำให้ไม่มีการพัฒนาคุณภาพวิชาการตามมาตรฐานการศึกษาตะวันตก การปรับปรุงระบบบริหารงานมหาวิทยาลัยในครั้งนั้น บุคคลสำคัญที่มีบทบาทการผลักดันงานด้านนี้คือ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ บวรจิราธิราช และแนวทางการพัฒนามหาวิทยาลัยนั้นได้นำไปสู่การรับความช่วยเหลือจากมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ สหรัฐอเมริกา ในการจัดระบบการศึกษา หลักสูตรการเรียนการสอน และการพัฒนาอาจารย์ให้กับคณะแพทยเป็นหลัก และต่อมาได้มีการขยายการปรับปรุงไปสู่คณะอื่นด้วย³³⁾

ภาพรวมโดยสรุปของประวัติศาสตร์การศึกษามัยใหม่ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 มีลักษณะดังนี้

1) รูปแบบการศึกษาสมัยใหม่ของไทยที่รัฐบาลสมัยรัชกาลที่ 5 จัดการขึ้น เกิดจากการแสวงหานโยบายและหลักการศึกษายุคใหม่ของผู้เฒ่าโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เริ่มนำแบบแผนการศึกษาระบบโรงเรียนแบบตะวันตกเข้ามาสู่สังคมไทย โดยถือเป็นกระบวนการแสวงหาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม ด้วยการเลือกรับวัฒนธรรมตะวันตกในส่วนที่ไม่ขัดแย้งกับวัฒนธรรมตะวันออก แต่สามารถตอบสนองเป้าหมายของชาติสมัยใหม่ ที่มีหลักการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ รวมศูนย์อำนาจภายใต้สถาบันกษัตริย์ และมีสถาบันพุทธศาสนาเป็นความเชื่อทางสังคมร่วมกัน โดยมีหลักการที่มีการตีความใหม่จากส่วนกลาง อย่างไรก็ตามกระบวนการทำให้ทันสมัยด้วยการปรับวัฒนธรรมตะวันตกให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมไทยนั้นดูจะสิ้นสุดลง เมื่อกลุ่มชนชั้นนำรุ่นใหม่สำเร็จการศึกษาจากตะวันตกกลับเข้ามาบริหารราชการ และมีอำนาจในการกำหนดนโยบายและหลักการศึกษายุคใหม่ เห็นได้จากนโยบายการจัดการศึกษาภาคบังคับ และการจัดตั้งโรงเรียนระดับมัธยมศึกษา ซึ่งกระทรวงธรรมการหรือศึกษาธิการได้ตั้งอำนาจการบริหารมาจากคณะสงฆ์ ทำให้มีการแยกการศึกษาออกจากวัด จากการที่ระบบการศึกษายุคใหม่ที่มุ่งสร้างความทันสมัยเพื่อตอบสนองการปกครองแบบรวมศูนย์และเป้าหมายของชาติสมัยใหม่ การศึกษาจึงนอกจากปลูกฝังความรู้วิชาการสมัยใหม่แล้ว ยังมุ่งปลูกฝังความเป็นพลเมืองดี มีจิตสำนึกที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำสูงสุด โดยการศึกษาในระดับสูงมีเป้าหมายสร้างคนป้อนระบบราชการ ส่วนการศึกษาระดับล่างก็เน้นเพียงการสอนอ่าน เขียน และความเป็นพลเมืองดี^{๓๖})

2) การศึกษายุคใหม่ เป็นส่วนหนึ่งของการถ่ายทอดและเผยแพร่วัฒนธรรมจากส่วนกลาง อย่างน้อยก็เป็นเรื่องหลักสูตรการเรียนการสอนที่เป็นการใช้ภาษาไทยภาคกลาง การศึกษายุคใหม่ที่จัดตั้งขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ นั้นมักจะถูกควบคุมอยู่ในเขตเมือง เนื่องจากงบประมาณและบุคลากรครูที่จำกัด โรงเรียนในเขตเมืองมักเป็นโรงเรียนรัฐบาลและบางเมืองเป็นโรงเรียนในสังกัดองค์กรคริสตศาสนา กลุ่มคนที่รับการศึกษาทั้งในกรุงและหัวเมือง นอกจากชนชั้นนำ (เชื้อพระวงศ์และขุนนาง) แล้ว ยังมีกลุ่มสามัญชนในเมืองที่ส่วนใหญ่เป็นชาวจีน คนกลุ่มนี้มีความตื่นตัวต่อการเข้ารับการศึกษายุคใหม่ ส่วนหนึ่งได้เข้าเรียนในโรงเรียนจีน อีกส่วนหนึ่งเข้ารับการศึกษานในโรงเรียนขององค์กรคริสตจักร และโรงเรียนรัฐบาลที่มีมาตรฐานการศึกษาดี คนกลุ่มนี้ได้กลายเป็นชนชั้นกลางรุ่นใหม่ในเมืองที่มีความรู้วัฒนธรรมแบบใหม่จากส่วนกลาง และเป็นความรู้ที่มีมาตรฐานเดียวกัน ดังนั้นการศึกษายุคใหม่จึงมีบทบาทที่เป็นเครื่องมือเลื่อนฐานะทางสังคม แต่ในขณะเดียวกันกลุ่มชนชั้นนำขณะนั้นก็ต้องรักษาสถานภาพทางสังคมของกลุ่มข้าราชการไว้ แต่เนื่องจากระบบราชการสมัยใหม่นั้นใช้ระบบการสอบคัดเลือกคนด้วยคุณวุฒิความรู้สมัยใหม่ที่เป็นการศึกษาแบบโรงเรียน แทนที่จะเป็นการคัดเลือกข้าราชการแบบเก่าที่ใช้หลักการพิจารณาด้วยชาติตระกูลภายใต้ประเพณีการถวายตัวและระบบอุปถัมภ์ การศึกษายุคใหม่ จึงช่วยให้ชนชั้นกลางรุ่นใหม่ในเมืองสามารถเข้าสู่ระบบราชการ ด้วยความสามารถและความรู้ ขณะเดียวกันสภาพสังคมราชการสมัยใหม่ ความสัมพันธ์

เชิงอุปถัมภ์ก็ยังมีอิทธิพลอยู่ ภาวะเช่นนี้ได้สร้างปัญหาขัดแย้งให้เกิดขึ้นในสังคมราชการระหว่างข้าราชการรุ่นใหม่กับข้าราชการที่มาจากกลุ่มตระกูลผู้เฒ่า³⁵⁾

การศึกษาแบบใหม่นอกจากทำหน้าที่เป็นกลไกที่ทำให้มีการเลื่อนฐานะทางชนชั้นแล้ว ระบบการศึกษาสมัยใหม่ยังสร้างทักษะความรู้สมัยใหม่เฉพาะทางให้กับกลุ่มคนในสังคม อันเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างความเป็นนักวิชาชีพ (professionalism) เห็นได้ชัดเจนในกรณีทหารและนักกฎหมาย คนกลุ่มนี้มีลักษณะการรวมกลุ่มสัมพันธ์กันภายใต้วิชาชีพเดียวกัน มีจิตสำนึกที่ภาคภูมิใจในอาชีพเฉพาะทางของตนเอง ด้วยความสำคัญและความตระหนักในการเป็นนักวิชาชีพ และความเป็นกลุ่มคนชั้นกลางทำให้คนกลุ่มนี้มองเห็นระบบราชการและระบบอุปถัมภ์ที่ขัดถือเรื่องของชาติตระกูล เป็นเรื่องที่ต้องต่อต้าน จนในที่สุดได้สร้างความขัดแย้งทางการเมืองขึ้น ในกรณีของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475³⁶⁾

3) การศึกษาในฐานะกลไกการสื่อสารวัฒนธรรมชาติ รัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์ประสบความสำเร็จในการจัดการศึกษาให้เป็นกลไกสำคัญของการถ่ายทอดวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ที่ชนชั้นนำส่วนกลางได้พัฒนาขึ้น เพื่อให้ตอบสนองพัฒนาการการเมืองการปกครองของชาติสมัยใหม่ วัฒนธรรมชาตินี้ ได้รับการบรรจุในหลักสูตรการศึกษา ทำให้โรงเรียนกลายเป็นกลไกสำคัญของการสื่อสารวัฒนธรรมชาติ สร้างความผสมกลมกลืน และครอบงำวัฒนธรรมรูปแบบอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัฒนธรรมท้องถิ่น และวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ กล่าวคือ ในกรณีการผสมกลมกลืนวัฒนธรรมท้องถิ่น การศึกษาโรงเรียนหัวเมืองที่เริ่มจากโรงเรียนวัด ซึ่งจัดการศึกษาชั้นมูลตามัญ ที่ต่อมาเป็นการศึกษาประชาบาล เป็นโรงเรียนที่ตั้งกระจุกตัวในเขตเมือง ให้ทำหน้าที่ส่งผ่านความรู้สมัยใหม่ และวัฒนธรรมภาคกลางโดยเฉพาะความรู้อ่านเขียนภาษาไทย แม้ว่าวัฒนธรรมดังกล่าวกระจุกตัวเฉพาะสังคมราชการในเมืองก็ตาม แต่ต้องถือว่ามีพลังสามารถดูดกลืนวัฒนธรรมท้องถิ่นในส่วนของกลุ่มชนชั้นนำท้องถิ่นได้ระดับหนึ่ง เห็นได้จากกรณีชนชั้นนำในหัวเมือง ภาคเหนือและอีสาน นิยมส่งบุตรหลานเข้ารับการศึกษามหาวิทยาลัยเพื่อให้เข้ารับราชการอันเป็นการรักษาสถานภาพของชนชั้นนำไว้

ส่วนกรณีการผสมกลมกลืนวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์จีนนั้น เห็นได้ชัดเจนจากกรณีการประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ มีผลให้การศึกษาในโรงเรียนจีนต้องใช้หลักสูตรที่รัฐบาลกำหนด คือ การสอนภาษาไทย และการใช้ตำราเรียนภาษาจีน ที่กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้แต่ง และให้ถือการเรียนภาษาจีนเป็นเพียงการเรียนภาษาต่างประเทศที่เป็นวิชาเลือก³⁷⁾ อย่างไรก็ตามที่น่าสนใจคือ เราไม่พบมาตรการการควบคุมอย่างเข้มงวดในการผสมกลมกลืนวัฒนธรรมมาเลย์-มุสลิมของกลุ่มคนในเขตหัวเมืองแขกภาคใต้ รัฐบาลส่วนกลางยุคนี้พยายามใช้การประนีประนอม และแทรกแซงอย่างนุ่มนวล โดยไม่ได้เข้าไปก้าวล่วงในส่วนของการประเพณีพิธีกรรมความเชื่อทางศาสนาของชาวบ้านในแถบนั้น ความพยายามให้ชาวบ้านสามารถสื่อสารกับทางการที่เป็นข้าราชการไทยจากส่วนกลางก็เป็นเพียงการเข้าไปขอสอนภาษาไทยในสุเหร่าและการตั้งโรงเรียนขึ้นในท้องที่ ซึ่งวิธีการเหล่านี้ก็ไม่ประสบความสำเร็จมากนักในการให้พวกเขา

เรียนรู้วัฒนธรรมส่วนกลาง³⁰⁾ แต่นโยบายของรัฐในการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์นี้
เพิ่มระดับความเข้มงวดและรุนแรงมากขึ้น หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475

การศึกษาสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ภาพรวมของประวัติ

ศาสตร์การศึกษาในช่วงหลัง พ.ศ.2475 นั้น สามารถสรุปถึงความเปลี่ยนแปลงออกได้เป็น 3 ช่วง คือ

ช่วงพ.ศ.2475-2493 พบว่าหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 จากการปกครอง
ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาสู่การปกครองระบอบประชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ จนกระทั่งถึงช่วง
ก่อนใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2493 นั้น ไม่มีงานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาเล่มใด ที่สามารถให้คำอธิบายถึง
การศึกษาในเชิงนโยบาย แนวคิด และบทบาทผู้บริหารในการจัดการศึกษา แม้ว่างานของศิษย์ วัดสัน ได้สรุป
ไว้ว่า การศึกษาในช่วงเวลานั้นไม่มีความเปลี่ยนแปลงไปจากการศึกษาในยุคก่อน 2475 แต่ข้อสรุปเช่นนี้ไม่
ได้หมายความว่าประวัติศาสตร์การศึกษาในช่วงนี้จะต้องถูกละเลย หากควรให้มีการศึกษากันทั่วกันต่อไป
อย่างไรก็ตามข้อมูลที่มีอยู่ระบุแต่เพียงว่า ในช่วงพ.ศ.2475-2479 บุคคลที่มีบทบาทในการกำหนดนโยบาย
และแนวทางบริหารการศึกษา คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ในฐานะที่เป็นประธานสภาการศึกษาแห่งชาติ
และรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ แต่ก็ไม่มีข้อมูลประวัติศาสตร์บริหารการศึกษาที่แสดงถึงความคิดและ
ความขัดแย้งทางการศึกษา ทั้งที่ควรจะมี เนื่องจากฐานะทางชาติตระกูล แนวคิดทางสังคมของท่านมีความ
แตกต่างกลุ่มผู้นำการเมืองรุ่นใหม่ หรือคณะราษฎรอย่างมาก เราทราบแต่เพียงว่า ในที่สุดเจ้าพระยาธรรม
ศักดิ์มนตรีได้ลาออกตำแหน่งทางการเมือง³¹⁾ อย่างไรก็ตามไม่มีงานวิจัยใดที่สามารถอธิบายได้ถึงภาวะ
การดำเนินนโยบายบริหารการศึกษาหลังจากนั้น นอกจากงานวิจัยที่มีอยู่ได้ระบุข้อมูลที่ชัดเจนตรงกันว่า
รัฐบาลในช่วงเวลาดังกล่าวให้ความสำคัญต่อนโยบายการศึกษา ด้วยการอ้างถึงหลัก 6 ประการของคณะ
ราษฎร ที่ถือเป็นหน้าที่ของรัฐบาลในการให้การศึกษาแก่ราษฎรอย่างทั่วถึง ต่อมาในปี 2478 รัฐบาลได้
ประกาศจัดให้มีการประถมศึกษาเป็นการศึกษาเทศบาล อยู่ในอำนาจความรับผิดชอบของเทศบาลอันเป็นองค์
การบริหารส่วนท้องถิ่น ที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้นโดยอ้างหลักการกระจายอำนาจปกครองสู่ท้องถิ่น แต่ในความเป็น
จริงแล้วระบบเทศบาลกลับถูกรัฐบาลส่วนกลาง โดยกระทรวงมหาดไทยควบคุมสั่งการโดยตรง สถานภาพ
การประถมศึกษาในทางปฏิบัตินั้น นอกจากไม่ได้รับงบประมาณการจัดการและบุคลากรจากรัฐอย่างเพียงพอ
เทศบาลเองก็มีความอ่อนแอ ทำให้การเติบโตด้านปริมาณของการประถมศึกษาไม่แตกต่างจากสมัยก่อน
พ.ศ.2475⁴⁰⁾ อย่างไรก็ตามหลัง พ.ศ.2479 ภายใต้การบริหารงานของรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ ต่อมาอีก
หลายคน แต่ก็ไม่พบบทบาทที่เด่นชัด จนถึงสมัยพลเอกหลวงพรหมโยธี (มังกร พรหมโยธี) ที่เข้ามาบริหาร
งานกระทรวงในรัฐบาลยุคจอมพล ป.พิบูลสงคราม ท่านผู้นี้เป็นบุคคลที่ดำรงตำแหน่งนี้ยาวนาน แต่เราไม่
ทราบรายละเอียดข้อมูลทางการบริหารของเขาเลย

อย่างไรก็ตาม มีงานวิจัยด้านการประถมศึกษาและการศึกษาผู้ใหญ่บ้างเล่ม ที่เน้นความ
สำคัญในการอธิบายหลักสูตรในยุคนี้ได้ให้ภาพบริบทความสัมพันธ์ระหว่างการเมืองกับการศึกษาที่มอง

ผ่านข้อมูลจากตัวหลักสูตรและแบบเรียน งานของรังสิมา โสติดังกูร ได้ชี้ถึงพัฒนาการเป้าหมายและเนื้อหาหลักสูตรวิชาสังคมศึกษาช่วงทศวรรษแรกของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ระบุถึงเรื่องราวที่เป็นการสอนความรู้หน้าที่พลเมืองดีในการปกครองระบอบประชาธิปไตย ที่มีหลักการสำคัญอยู่ที่รัฐธรรมนูญ อย่างไรก็ตามในช่วงการขึ้นมามีอำนาจการเมืองของจอมพล ป.พิบูลสงครามในทศวรรษต่อมาจนถึงระหว่างสงครามโลก ในลักษณะการปกครองแบบผู้นำทหารนิยม ได้มีการสร้างกระแสชาตินิยมแบบทหารนิยมขึ้น งานวิจัยทั้งของรังสิมา โสติดังกูร และปรีศนีย์ เกศะบุตร ได้ให้ข้อสรุปผลการวิจัยที่ตรงกันประการหนึ่งว่า หลักสูตรประถมศึกษา และการศึกษาผู้ใหญ่ระหว่าง พ.ศ.2480-2486 สะท้อนวัตถุประสงค์หลักสูตรในการปลูกฝังจิตสำนึกทางอุดมการณ์แบบชาตินิยมทหารนิยมให้กับผู้เรียน เพื่อกระตุ้นความรู้สึกรักชาติ และเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภายใต้อำนาจของระบบผู้นำทหาร หลักสูตรประถมศึกษาในช่วงนี้จึงเป็นกลไกทางสังคมที่ตอบสนองนโยบายการเมืองของผู้นำอย่างชัดเจน⁴¹⁾

ข้อสรุปการศึกษาในช่วงนี้ นอกจากเรื่องของการศึกษาแล้ว ในด้านมัธยมศึกษา พบว่าไม่มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเลย⁴²⁾ แต่ในระดับอุดมศึกษา พบว่า มีปรากฏการณ์น่าสนใจที่ชวนให้หันเหไปดูกับเรื่องของการศึกษา นั่นคือ รัฐบาลภายใต้การปกครองประชาธิปไตยที่มีรัฐธรรมนูญเป็นหลักการสูงสุดนั้น ได้วางเป้าหมายการศึกษาให้มีหน้าที่เป็นกลไกรองรับความชอบธรรมของการปกครองแบบใหม่ ในกรณีอุดมศึกษาได้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยแห่งที่สองขึ้นในปี 2477 ผลการวิจัยของชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ เรื่องสำนักนั้นธรรมศาสตร์และการเมือง และงานของบุญเย็น วอทอง⁴³⁾ ที่ได้ค้นคว้าประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้ชี้ชัดถึงเหตุผลอันเป็นหลักการจัดตั้งมหาวิทยาลัย ว่าให้เป็นสถานศึกษาที่จัดการเรียนการสอนความรู้ว่าด้วยการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่มีรัฐธรรมนูญเป็นแม่แบบการปกครอง เรื่องราวของมหาวิทยาลัยแห่งนี้จึงเป็นภาพสะท้อนถึงความคิด ความรู้สึก จิตสำนึกและการต่อสู้ของกลุ่มปัญญาชนในสังคมมหาวิทยาลัยไทยจำนวนหนึ่ง ที่มีต่อความรู้ความเข้าใจตลอดจนการแสวงหาระบบความรู้ทางสังคมการเมือง ที่พวกเขาเชื่อว่าสามารถสร้างความเจริญก้าวหน้าให้กับประเทศได้ และที่สำคัญบทบาทของมหาวิทยาลัยแห่งนี้มีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์การเมืองระดับผู้นำรัฐอย่างแยกกันไม่ออก จนกระทั่งถึง พ.ศ.2500

ความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่ง คือ การศึกษาของสตรี มีความสัมพันธ์กับกระแสความตื่นตัวทางสังคมการเมืองของสตรีชนชั้นกลางในเมืองในการเรียกร้องสิทธิเสมอภาคกับเพศชาย งานวิจัยของสุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา⁴⁴⁾ เรื่องการศึกษาของสตรีได้ให้การวิเคราะห์เรื่องนี้อย่างสังเขปแต่ชัดเจน ซึ่งให้เห็นถึงแนวโน้มการขยายตัวและความตื่นตัวของสตรีชนชั้นกลางต่อการเข้ารับการศึกษาระบบโรงเรียนที่ถือกำเนิดและพัฒนาการต่อเนื่องมาในฐานะโรงเรียนสำหรับกลุ่มสตรีราชสำนัก ตั้งแต่ช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 แต่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง การเรียกร้องสิทธิสตรีเพื่อให้มีการปรับปรุงสถานภาพทางกฎหมายนั้น มีความสัมพันธ์ต่อการขยายตัวเชิงปริมาณทางการศึกษาของผู้หญิงด้วย งาน

หลายเรื่องได้อธิบายประวัติความเป็นมาของโรงเรียนสตรีที่มีชื่อเสียงหลายแห่ง เช่น เรื่องของโรงเรียนราชินี โรงเรียนเซนต์ยอห์น ซึ่งถึงการเพิ่มขึ้นของจำนวนนักเรียนในช่วงนี้ว่าส่วนใหญ่มาจากครอบครัวชนชั้นกลางฐานะดี การศึกษาสมัยใหม่ของสตรีมีผลต่อการเลื่อนฐานะทางสังคม การรับการศึกษาสมัยใหม่เป็นการศึกษาวิชาชีพที่เปิดโอกาสให้สตรีสามารถประกอบอาชีพนอกบ้าน มีรายได้เป็นของตนเองต่างจากก่อนหน้านี้อันที่สตรีถูกกำหนดบทบาทให้เป็นเพียงแม่ศรีเรือน อย่างไรก็ตามอาชีพของสตรียังมีลักษณะเป็นอาชีพการบริการที่สะท้อนบุคลิกภาพสตรีแบบจารีต นั่นคือ อาชีพครูและพยาบาล แม้ว่าในงานวิจัยบางเรื่องการศึกษาบทบาทหม่อมเจ้าขุนศรีเกษม เกษมศรี ในการเป็นผู้บุกเบิกการศึกษาวิชาแพทย์ และจัดตั้งโรงเรียนเซนต์ยอห์น ที่เป็นโรงเรียนสตรีมีระบบเอกชนเน้นหลักสูตรสาขาวิทยาศาสตร์ เพื่อผลิตนักเรียนมัธยมศึกษาในสาขานี้ ให้กับการศึกษาวิชาแพทย์พยาบาลในระดับอุดมศึกษา แต่สตรีในช่วงนี้ส่วนใหญ่ที่สำเร็จการศึกษามักไม่มีชนทำงานนอกบ้าน¹⁹⁾

กล่าวโดยสรุปแล้ว การศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าว พ.ศ.2475-พ.ศ.2493 นั้น งานวิจัยที่มีส่วนใหญ่มักเป็นการให้ข้อมูลพื้นฐานที่ยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์อย่างมีมิติทางประวัติศาสตร์ ที่จะเป็นการอธิบายให้เห็นถึงกระแสความคิดทางการศึกษาที่สัมพันธ์กับนโยบายการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทความเคลื่อนไหวของผู้บริหารการศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าว นอกจากนี้ควรต้องคำนึงถึงบริบทสำคัญในเรื่องของสังคมการเมืองในเวลาดังกล่าวด้วย อย่างไรก็ตามงานวิจัยที่ศึกษาเฉพาะเนื้อหาหลักสูตรและแบบเรียนบางเล่ม ได้พยายามอธิบายถึงความสัมพันธ์ดังกล่าวไว้ แต่ในการศึกษาภาพรวมเชิงนโยบายและการบริหารการศึกษาร่วมนี้ น่าที่จะมีการกระตุ้นให้ศึกษาเพิ่มเติมโดยมีมิติการวิเคราะห์ดังกล่าวด้วย

การศึกษาช่วง พ.ศ.2494-2517 ด้านทศวรรษ 2490 เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาสมัยใหม่ของไทย จากการศึกษาแบบเดิมที่เคยมีผู้วิจารณ์ว่าเป็นการศึกษาแบบอังกฤษ มาสู่การศึกษาแบบอเมริกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อรัฐบาลประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2493 ประวัติศาสตร์การศึกษาช่วงนี้คงต้องมีการวิจัยอย่างละเอียด โดยพิจารณาถึงบทบาทผู้บริหารการศึกษาค้นสำคัญ คือ ม.ล.ปิ่น มาลากุล ที่จริงท่านเริ่มมีบทบาทในฐานะผู้บริหารการศึกษามาตั้งแต่ทศวรรษ 2480 ในฐานะปัญญาชนชั้นนำสำเร็จการศึกษาจากอังกฤษ และใช้ชีวิตการทำงานในกระทรวงศึกษาธิการมาอย่างต่อเนื่อง แต่ไม่พบว่าในงานวิจัยใดที่ศึกษาประวัติความคิดของท่านอย่างชัดเจน โดยเฉพาะในสมัยแรก ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประวัติของม.ล.ปิ่น มาลากุล ที่มีอยู่มักเน้นอธิบายบทบาทการบริหารการศึกษาของท่านในช่วงครึ่งหลังทศวรรษ 2490 เมื่อท่านดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงศึกษาธิการแล้ว เนื้อหาส่วนใหญ่ไม่ค่อยมีการวิเคราะห์ที่ลึกซึ้งมากนัก เรื่องนี้จึงควรต้องมีการศึกษาค้นคว้าต่อไป อย่างไรก็ตามเป็นที่ทราบชัดว่า ในทศวรรษ 2490 ม.ล.ปิ่น มาลากุล ในฐานะปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ได้เป็นบุคคลสำคัญผลักดันทิศทางใหม่ของการศึกษาไทย โดยเฉพาะด้านนโยบายหลักสูตรการเรียนการสอน ให้เข้ามาสู่มาตรฐานสากล ด้วยการจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2493 แต่แผนการศึกษานับนี้ไม่มีประสิทธิภาพในทางปฏิบัตินัก เนื่อง

จากไม่สอดคล้องกับสภาพสังคมไทย ทำให้รัฐบาลภายใต้กระทรวงศึกษาธิการต้องจัดการปรับปรุงแก้ไข ด้วยการยอมรับเงื่อนไขการพัฒนาการศึกษาชาติตามข้อเสนอแนะของผู้เชี่ยวชาญการศึกษาจากสหรัฐอเมริกา เหตุเนื่องมาจากนับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม มีนโยบายการฟื้นฟูและพัฒนาประเทศ ด้วยการผูกพันนโยบายเข้ากับเงื่อนไขกำหนดการรับความช่วยเหลือจากรัฐบาลสหรัฐอเมริกาให้กับประเทศไทยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม โดยผ่านโครงการยูเนสโก และองค์การสหประชาชาติ โครงการพัฒนาการศึกษาของประเทศโดยเฉพาะระดับประถมศึกษาชั้นนั้น ถูกกำหนดแบบแผนให้ เป็นไปตามแผนแม่บททางการศึกษาของประเทศในภูมิภาคเอเชีย ภายใต้ความช่วยเหลือและการให้คำปรึกษาแนะนำขององค์การยูเนสโก ที่เรียกว่า แผนการจี ดังนั้น ในพ.ศ.2494 เมื่อคณะกรรมการองค์การยูเนสโกเข้ามาสำรวจสภาพการศึกษาไทย ด้วยความร่วมมือกับธนาคารโลก องค์การยูนิเซฟ และกระทรวงศึกษาธิการ เพื่อจัดทำแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2503 ขึ้น ที่มีเป้าหมาย รูปแบบและหลักการศึกษาที่ต่างจากแผนการศึกษาที่เคยมีมาทั้งหมด⁶⁾ ผลการวิจัยของกฤษ วัตสัน⁷⁾ ได้เคยวิจารณ์แผนการศึกษารุ่นก่อนนี้ว่า มีลักษณะการสืบทอดหลักการศึกษาแบบดั้งเดิม ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 5 ที่มองว่า การศึกษาเป็นเพียงการแสดงภาพพจน์ความทันสมัยแบบตะวันตก เป้าหมายการเรียนหนังสือเพื่อการรับราชการ การศึกษามีฐานะเพียงกลไกการเลื่อนฐานะทางชนชั้น แต่แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับพ.ศ.2503 ที่ดำเนินตามแผนแม่บทแผนการจี มีนโยบายจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาความรู้ และทักษะให้ราษฎรทั่วทั้งประเทศ นโยบายการบริหารการศึกษาตามแผนนี้ จึงมุ่งเน้นการขยายการประถมศึกษา จาก 4 ปี เป็น 7 ปี และให้จัดตั้งโรงเรียนกระจายทั่วทั้งภูมิภาค ส่วนการศึกษาชั้นมัธยมศึกษา และอุดมศึกษา ก็จัดให้สอดคล้องกัน โดยอุดมศึกษาให้มีการปรับปรุงเป้าหมายอุดมศึกษาให้สอดคล้องความต้องการแรงงานในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 2 ที่เน้นการเพิ่มการผลิตกำลังคนสาขาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มากกว่าสาขาสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์

ในด้านการบริหารจัดการศึกษามีหน่วยงานที่รับผิดชอบดำเนินการจัดการศึกษา คือ กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงมหาดไทย และทบวงมหาวิทยาลัย คู่อรับผิดชอบการศึกษาชั้นต่าง ๆ ตามแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับแรกจนถึงฉบับที่ 3 พ.ศ.2503-2520 อย่างไรก็ตาม แผนพัฒนาการศึกษาทั้ง 3 ฉบับกำหนดเป้าหมายการศึกษาที่แตกต่างกัน แผนฉบับแรก พ.ศ.2503-2509 เน้นการขยายการประถมศึกษาให้ทั่วถึงทั้งในเขตกรุงเทพฯ - ชนบุรี แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 2 พ.ศ.2510-2515 มุ่งขยายชั้นมัธยมศึกษา อาชีวศึกษาและการฝึกหัดครู ให้รองรับผู้ที่จบชั้นประถมศึกษาที่ส่วนใหญ่ต้องการศึกษาต่อ เนื่องจากหลักสูตรการศึกษาในแต่ละชั้นไม่จบในตัวเอง แต่หากวางพื้นฐานเพื่อการศึกษาต่อสูงขึ้น อย่างไรก็ตาม แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติฉบับนี้ ได้วางหลักสูตรวิชาชีพระดับมัธยมไว้ ส่วนแผนการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 3 พ.ศ.2516-2520 จัดทำขึ้นเพื่อแก้ไขปัญหาการดำเนินงานที่ผ่านมา ทำให้มีการเน้นคุณภาพการศึกษาให้ทั่วถึง เนื่องจากมีปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาระหว่างโรงเรียนชนบทกับโรง

เรียนในเมืองใหญ่ ทำให้มีนักเรียนลาออกก่อนสำเร็จการศึกษา แผนการศึกษาฉบับนี้จึงมุ่งเน้นสร้างมาตรฐานการศึกษาในชนบทและพัฒนาการศึกษานอกระบบให้มีประสิทธิภาพขึ้น เพื่อเป็นพื้นฐานเรื่องการจัดทำหลักสูตรการศึกษาต่อเนื่อง อันเป็นไปตามอิทธิพลแนวคิดกระแสการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ.2517

ในด้านของหลักสูตรความรู้การศึกษานั้น เราพบว่า งานวิจัยด้านหลักสูตรที่มีอยู่ส่วนมากมุ่งเน้นการศึกษาวิเคราะห์หลักสูตรด้านสังคมศึกษา มากกว่าหลักสูตรวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี แต่งานวิจัยหลักสูตรทุกเล่มชี้ให้เห็นถึงลักษณะการกำหนดนโยบายและหลักสูตรจากส่วนกลาง ในกรณีงานวิจัยด้านหลักสูตรสังคมศึกษา เป็นการศึกษาที่อธิบายความรู้ทางสังคม มุ่งเน้นการปลูกฝังความสำนึกเรื่องความมั่นคงและชาตินิยม โดยกำหนดความหมายเรื่องชาติสมัยใหม่แตกต่างจากชาติสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และชาติในสมัยชาตินิยมช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ชาติสมัยใหม่ หมายถึงดินแดนที่มีอาณาเขตกำหนดขึ้นอย่างชัดเจน ตามคำนิยามทางภูมิศาสตร์ปัจจุบัน ประกอบขึ้นด้วยพลเมืองที่เข้ามาอยู่อาศัยในดินแดนแห่งเดียวกัน โดยไม่มีข้อกำหนดทางเชื้อชาติ หรือชาติพันธุ์ ซึ่งต่างจากความหมายของชาติก่อนหน้านี้ที่มีความหมายจำกัดแคบ ด้วยฐานะความเป็นพลเมืองที่ต้องมีเชื้อชาติไทยเท่านั้น ความหมายของชาติสมัยใหม่ที่สำคัญ คือองค์ประกอบหลักของชาติที่ต้องมีสถาบันพระมหากษัตริย์ ที่มีสถานภาพภายใต้รัฐธรรมนูญ และสถาบันพุทธศาสนา⁴⁸⁾

ส่วนผลการศึกษาตามแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ทั้ง 3 ฉบับนี้ งานวิจัยเกือบทุกเรื่องที่ศึกษาเกี่ยวกับการประเมิน มัธยมศึกษา หรือการศึกษาถึงภาพรวมทางนโยบาย ได้ให้ข้อสรุปด้านผลการศึกษาในช่วงนี้ไม่ต่างกันมากนักว่า จากการที่แผนการศึกษาแห่งชาติฉบับแรกเดินตามระบบการศึกษาแบบอเมริกันนั้น มีความไม่สอดคล้องกับสังคมไทย ได้สร้างปัญหาด้านคุณภาพการศึกษา เป็นต้นว่า ความไม่เสมอภาคระหว่างโรงเรียนชนบท กับโรงเรียนในเมือง เป็นผลให้นักเรียนสอบตกซ้ำชั้นกันมาก ที่สำคัญจากการที่เป้าหมายการศึกษาที่กำหนดไว้ในหลักสูตรนั้นเป็นการวางไว้สำหรับการศึกษาต่อสูงขึ้น แทนที่จะเป็นหลักสูตรที่สมบูรณ์ในตัวเอง เป็นผลให้เพิ่มจำนวนผู้เข้ามาศึกษาต่อในเมืองสูงขึ้น เพิ่มปัญหาสังคมเมือง การศึกษาต่อส่วนใหญ่นิยมสายมัธยมสามัญ เพื่อมุ่งเข้ามหาวิทยาลัยมากกว่าการศึกษาต่อในชั้นอาชีวศึกษา⁴⁹⁾ ขณะนั้นคุณภาพการศึกษาอาชีวศึกษาก็ยังล้าหลัง หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีการพัฒนาประสิทธิภาพหลักสูตรสาขาการช่างอุตสาหกรรม การก่อสร้างและพาณิชยกรรม แต่การขยายตัวของตลาดงานยังไม่มากพอ จนกระทั่งช่วงพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 2-3 แต่พบว่ามีการจัดตั้งโรงเรียนเอกชนเพิ่มมากขึ้นกว่าความต้องการของตลาดงาน เป็นผลให้มีการจ้างงานราคาถูก ส่วนการอาชีวศึกษาในท้องถิ่น เช่น การช่างฝีมือ ช่างไม้และช่างสตรี ระยะแรกก็ยังใช้หลักสูตรแบบเก่าอยู่ จนกระทั่งช่วงพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 2 จึงมีการปรับเปลี่ยนหลักสูตรที่เน้นการช่างเทคนิคสมัยใหม่ เพื่อสร้างช่างฝีมือระดับกลางและสูง ให้สอดคล้องกับเศรษฐกิจการตลาดส่งออก⁵⁰⁾ ดังนั้นช่วงก่อนแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ

ฉบับที่ 3 จากการที่ราษฎรไม่นิยมศึกษาต่อชั้นอาชีวศึกษา ทำให้มัธยมและอุดมศึกษาต้องรับจำนวนนักเรียนเพิ่มมากขึ้น ทำให้การอุดมศึกษามหาวิทยาลัยประสบปัญหาไม่สามารถรับนักเรียนเข้าศึกษาต่อได้ทั้งหมด จนต้องจัดตั้งมหาวิทยาลัยเปิดขึ้น ซึ่งก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหานี้ได้

ส่วนการศึกษาอุดมศึกษามหาวิทยาลัยนั้น ผลงานวิจัยหลายเรื่องให้ข้อสรุปตรงกันว่า⁵¹⁾ มหาวิทยาลัยเพิ่งได้รับการปรับเปลี่ยนฐานะมาตรฐานวิชาการสู่มาตรฐานสากล ในช่วงทศวรรษ 2500 อันเป็นผลจากการดำเนินงานปรับปรุงมหาวิทยาลัย ตามแผนพัฒนามหาวิทยาลัย ทั้งนี้โดยสภาการศึกษาแห่งชาติเวลานั้น ซึ่งมีดร.กำแหง พลงกูร ทำหน้าที่เลขาธิการสภา ทำหน้าที่ควบคุมและพัฒนามาตรฐานมหาวิทยาลัย ด้วยความร่วมมือกับสภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ผลการดำเนินงานพัฒนามหาวิทยาลัยเป็นไปด้วยดี ภายได้โครงการความช่วยเหลือจากองค์ระหว่างประเทศ รัฐบาลสหรัฐอเมริกา และมหาวิทยาลัยในประเทศนั้น ในการพัฒนาหลักสูตร จัดสรรทุนศึกษาต่อสำหรับพัฒนาคุณภาพอาจารย์ พัฒนาห้องสมุด จัดสรรทุนวิจัย ตลอดจนการเปิดสอนหลักสูตรบัณฑิตศึกษา อย่างไรก็ตามมีผู้วิจัยว่า พัฒนาการทางหลักสูตรความรู้ของมหาวิทยาลัยไทย มีลักษณะเป็นหลักสูตรวิชาชีพชั้นสูงมากกว่าวิชาการ ทำให้โครงสร้างมหาวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยที่มีเป้าหมายผลิตกำลังคนป้อนตลาดงานที่เป็นนักวิชาชีพมากกว่าการสร้างคนให้เป็นนักวิชาการ อย่างไรก็ตามในแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 3 พบปัญหาการดำเนินงานของมหาวิทยาลัยไม่เป็นไปตามแผนพัฒนากำลังคน กล่าวคือ มีการผลิตบัณฑิตสาขาสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์มากกว่าสาขาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และที่สำคัญด้วยอิทธิพลผลักดันทางการเมือง ที่นักการเมืองต้องการตอบสนองความต้องการศึกษาต่อมหาวิทยาลัย ทำให้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยรามคำแหงเป็นมหาวิทยาลัยเปิดขึ้น โครงสร้างบริหารงานของมหาวิทยาลัยเปิดที่ไม่สมบูรณ์แบบได้สร้างปัญหาการศึกษาในค่านสถานที่เรียนไม่เพียงพอ จนในที่สุดต้องมีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยเปิดแห่งใหม่ ด้วยระบบการสอนทางไกล มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราชขึ้น

การศึกษาช่วง พ.ศ.2518-2521 ประวัติศาสตร์การศึกษาในช่วงสั้น ๆ นี้ มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารการศึกษาที่รู้จักกันดีว่าเป็นจุดเริ่มต้นของหลักการปฏิรูปการศึกษา ที่เป็นการปรับเปลี่ยนแนวทางจัดการศึกษาแนวใหม่ ที่เรียกว่า การศึกษาเพื่อชีวิตหรือการศึกษาต่อเนื่อง ที่ต้องการสร้างความเสมอภาคการศึกษาในเมืองกับชนบท งานวิจัยที่ศึกษารายละเอียดความเคลื่อนไหวของขบวนการปฏิรูปการศึกษาในช่วงนี้ และมีการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการเมืองในนโยบายบริหารการศึกษอย่างชัดเจน คือ งานของศีลาภรณ์ นาคกรทรรพ⁵²⁾ งานวิจัยนี้ศึกษาถึงสาเหตุและการดำเนินการปฏิรูปการศึกษาตามหลักการศึกษานวใหม่ ตั้งแต่ช่วงพ.ศ.2516-2521 โดยชี้ให้เห็นสาเหตุของการปฏิรูปการศึกษาว่า มาจากปัญหาที่เกิดจากการดำเนินงานพัฒนาการศึกษาตามแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติฉบับที่ 1-3 และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้นำมาซึ่งปัญหาความยากจน และความไม่เสมอภาคทางการศึกษา ในช่วงนี้เองได้กระตุ้นความตื่นตัวของนักวิชาการไทยทั้งในระบบราชการและภาคเอกชน ให้ต้องการแก้ไข

ปัญหาด้วยการแสวงหาแนวทางการศึกษาแนวใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวทางการศึกษาจากสังคมประเทศเกิดใหม่ในอเมริกาใต้และแอฟริกา กลุ่มนักวิชาการปัญญาชนมหาวิทยาลัย ผู้บริหารการศึกษาระดับกลางในกระทรวงศึกษาธิการ และนักวิชาการเอกชน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นนักเขียน นักหนังสือพิมพ์ ได้รวมกลุ่มจัดเสวนาระดมความคิด จนในที่สุดได้ข้อสรุปที่ชัดเจน และด้วยการผลักดันของดร. สิปปนนท์ เกตุทัต เลขาธิการสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติขณะนั้น ทำให้มีการสัมมนาและร่วมกันจัดทำหลักการพื้นฐานการปฏิรูปการศึกษาในรูปของคณะกรรมการวางพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการศึกษา ในช่วง พ.ศ.2516-2517 หลักการนี้ต่อมาได้เป็นแนวทางการจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2521 อย่างไรก็ตาม การวิจัย ค้นพบว่า กระบวนการดำเนินงานที่นำหลักการพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการศึกษามาสู่แผนการศึกษาแห่งชาติฉบับ พ.ศ.2521 นี้ ได้มีการเบี่ยงเบนประเด็นสำคัญในหลักการปฏิรูปการศึกษา เริ่มตั้งแต่ความล่าช้าของรัฐบาลจากการเลือกตั้งสมัย ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ในการดำเนินเรื่องเข้าสู่ที่ประชุมคณะรัฐมนตรี เพื่อให้มีผลในทางปฏิบัติ เนื่องจากรัฐบาลขณะนั้นไม่เห็นความสำคัญของหลักการปฏิรูปการศึกษา มากไปกว่าปัญหาเศรษฐกิจ แต่ในส่วนของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ โดย ดร.สิปปนนท์ ได้พยายามจัดทำร่างแผนการศึกษาแห่งชาติ โดยอาศัยหลักการพื้นฐานปฏิรูปการศึกษาเป็นแนวทางเป็นเวลาเดียวกับที่เกิดเหตุการณ์ 16 ตุลาคม พ.ศ.2519 มีการจัดตั้งรัฐบาลใหม่ชุดนายธานินทร์ กรัยวิเชียร ที่มีลักษณะเผด็จการพลเรือน รัฐบาลชุดนี้มีดร.ภิญโญ สารทนต์ หนึ่งในคณะกรรมการวางพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการศึกษาเป็นรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ ดร.ภิญโญกล่าวหาว่าหลักการพื้นฐานปฏิรูปการศึกษาเป็นแนวทางฝ่ายซ้าย ดังนั้นเขาจึงได้เร่งรัดจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติขึ้นเอง มีเนื้อหาส่วนใหญ่เป็นไปตามแนวทางปฏิรูปการศึกษา ยกเว้นเรื่องหลักการกระจายอำนาจบริหารการศึกษานอกสู่ท้องถิ่น และเรื่องของเอกภาพระบบบริหารการศึกษา ขณะเดียวกันได้เพิ่มเป้าหมายและหลักสูตรแผนการศึกษาให้ต้องเป็นการปลูกฝังความรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ การปรับเปลี่ยนทั้งหมดนี้เกิดขึ้นเนื่องจากเป็นปฏิกิริยาของรัฐบาลอนุรักษ์นิยมที่มีต่อขบวนการนักศึกษาในช่วง 14 ตุลาคม 2516 - 6 ตุลาคม 2519 นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ไม่มีงานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาที่ศึกษาถึงผลและความสืบเนื่องของการใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ ฉบับพ.ศ.2521 นี้ ทราบแต่เพียงว่าในปี 2523 รัฐบาลชุดใหม่ได้ดำเนินการปรับปรุงเนื้อหาบางตอนให้มีความเป็นปัจเจกและเสรีนิยมขึ้น แต่ก็ยังคงอยู่ภายใต้กรอบจิตสำนึกอุดมการณ์แบบชาตินิยม มีงานวิจัยเรื่องหนึ่ง ที่น่าจะถือได้ว่าเป็นการประเมินผลบางส่วนของ การใช้แผนการศึกษาแห่งชาติฉบับปรับปรุงแก้ไขในปี 2523 นั่นคือ บทความวิเคราะห์ของนิธิ เอียวศรีวงศ์³³⁾ ที่ศึกษาเฉพาะเนื้อหาตำราเรียนวิชาภาษาไทย และเสริมสร้างประสบการณ์ชีวิต ที่เขียนขึ้นตามหลักสูตรแผนการศึกษาแห่งชาติฉบับดังกล่าว โดยชี้ให้เห็นว่า เนื้อหาความรู้ในแบบเรียนชุดนี้ ไม่มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปจากเนื้อหาตำราเรียนสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในการอธิบายความหมายของชาติ หน้าที่พลเมือง และอุดมการณ์ความรักชาติแบบเรียนชุดนี้ไม่สามารถทำหน้าที่ถ่ายทอดหรือปลูกฝังโลกทัศน์ในการมองสังคม ความเข้าใจปัญหาที่เกิดขึ้น

ขึ้น ตลอดจนการใช้ความคิดและวิธีคิดที่เป็นเหตุเป็นผลได้ ตามทัศนะของนิธิธีให้เห็นว่า แบบเรียนนี้สะท้อนข้อเท็จจริงที่ว่า รัฐไทยซึ่งเป็นรัฐราชการได้ครอบงำและสกัดกั้นการพัฒนาระบบคิดทางสังคมของคนไทย ให้มีโลกทัศน์จำกัดเพียงแค่การอธิบายสถานะความเป็นพลเมืองดีในชุมชนชาติ ที่มีสถาบันกษัตริย์ ข้าราชการและพุทธศาสนา เป็นองค์ประกอบหลัก พัฒนาการความคิดและโลกทัศน์คนไทยทุกระดับชั้น จึงไม่มีความเปลี่ยนแปลงจากอดีต

ข้อสังเกตสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ไม่พบงานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาเชิงนโยบายที่เป็นภาพรวมของระบบการศึกษาไทย หลังพ.ศ.2523 นอกจากงานวิชาการสังคมศาสตร์ การศึกษาของเสนห์ จามริก⁴⁴ และข้อเขียนทางการศึกษาโดยสังเขปของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่วิเคราะห์แนวโน้มและสถานะของการศึกษาปัจจุบัน โดยอาศัยมิติทางประวัติศาสตร์⁴⁵ โดยเฉพาะงานเขียนของเสนห์ จามริก ซึ่งถึงสถานะการศึกษาปัจจุบันว่าเป็นผลสืบเนื่องของระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่ถูกกำหนดโดยรัฐราชการ ซึ่งยังคงบริหารราชการแบบรวมศูนย์ ทั้งในด้านการกำหนดนโยบายและการสั่งการ เป็นระบบการศึกษาที่ไม่สอดคล้องกับท้องถิ่น ทั้งยังสร้างความเหลื่อมล้ำทางสังคม ระบบการศึกษาแบบนี้ยังเป็นผลพวงจากการถูกครอบงำด้วยอิทธิพลวัฒนธรรมตะวันตก ที่มีกลไกอำนาจของระบบการเมืองอาณานิคมสมัยใหม่ และทุนนิยมแบบบริโภคนิยม ที่ใช้การครอบงำทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรม เพื่อดึงดูดทรัพยากรและรายได้เข้าสู่ประเทศมหาอำนาจตะวันตก จากงานวิชาการที่มีอยู่ยังไม่อาจสรุปได้ว่ามีพัฒนาการในช่วงใดที่ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย นับจากหลังพ.ศ.2523 เป็นต้นมา แม้ว่าในทางทฤษฎีมักอ้างกันถึงหลักการพื้นฐานปฏิรูปการศึกษา แต่ทางปฏิบัติ พบว่าหลักการสำคัญ 2 ประการ ตามแนวคิดนี้ ยังถูกละเลยจนถึงทุกวันนี้ คือ เรื่องของการกระจายอำนาจบริหารและการจัดการศึกษาสู่ท้องถิ่นทั้งในด้านการแสวงหารายได้ หรือการจัดเก็บภาษีท้องถิ่น การมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายและจัดการศึกษาของคนท้องถิ่น และหลักการสร้างความเสมอภาคทางการศึกษา ที่ถึงแม้รัฐบาลพยายามแก้ไขปัญหานี้ แต่ส่วนใหญ่่มักเน้นวิธีการด้านเทคนิคการศึกษามากกว่าการแก้ปัญหาระบบนโยบาย ทำให้ปัญหาคุณภาพการศึกษาที่แตกต่างกันของโรงเรียนยังคงมีอยู่

ข้อเสนอแนะที่สำคัญบางประการสำหรับการศึกษาวิจัยด้านประวัติ หรือประวัติศาสตร์การศึกษาในอนาคต มีทั้งในส่วนที่เป็นเรื่องของวิธีการศึกษาและมุมมองในการวิเคราะห์ปัญหา และหัวข้อที่ควรได้รับการสนับสนุนให้มีการศึกษาวิจัยให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

1) วิธีการและแนวคิดในการวิเคราะห์ปัญหา จากการสำรวจงานวิจัยด้านนี้เท่าที่มีอยู่จำนวน 347 เรื่อง ผลงานเกือบทั้งหมดวิจัยอยู่บนกรอบการเข้าใจความหมายการศึกษาว่าเป็นเพียงการถ่ายทอดความรู้ อักขรวิธี หรือวิชาหนังสือในโรงเรียนอันเป็นค่านิยมที่ถูกครอบงำจากการอธิบายของแนวคิดและนโยบายการศึกษาของรัฐบาลสมัยใหม่ที่มีอำนาจบริหารแบบรวมศูนย์ การศึกษาถูกทำให้เข้าใจกันว่ามีความหมายเดียว กรณีนี้ถ้าหากเรานิยามความหมายของการศึกษาให้กว้างขึ้น โดยถือว่าการศึกษาเป็นกระบวนการถ่าย-

ทอดความรู้ หรือเป็นกระบวนการเรียนรู้อันเป็นวัฒนธรรมการสร้างสรรค์ของมนุษย์ในสังคมทุกระดับ หรือชุมชนต่าง ๆ เป็นความต้องการถ่ายทอดและรักษาความสืบเนื่อง หรือแม้กระทั่งต้องการเปลี่ยนแปลงภายใต้เงื่อนไขบริบททางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม ในช่วงใดช่วงหนึ่ง การนิยามความหมายการศึกษาในเชิงนี้ทำให้เรามองเห็นการศึกษาหลากหลายรูปแบบ โดยไม่จำกัดเฉพาะการศึกษาที่รัฐจัดการและควบคุมเท่านั้น ทำให้การศึกษาได้รับการอธิบายในมิติทางวัฒนธรรม และด้วยความหมายทางประวัติศาสตร์สังคมมากกว่า เป็นการศึกษาในเชิงนโยบายอย่างเฉียบ กล่าวคือ

ประเด็นแรก ประวัติศาสตร์การศึกษาในมิติทางวัฒนธรรมนั้น เราอาจเรียนรู้เรื่องของการศึกษาที่กระทำกันภายในสถาบันครอบครัว หรือในชุมชนย่อย ทั้งที่เป็นการศึกษาแบบจารีตประเพณี ได้แก่ การถ่ายทอดความรู้ทักษะช่างฝีมือ ด้านศิลปกรรม เช่น หัตถศิลป์ นาฏศิลป์ และความรู้ในการดำรงชีพ เช่น อุตสาหกรรม เกษตรกรรมและเทคโนโลยีพื้นบ้าน การถ่ายทอดทัศนคติ ค่านิยม โลกทัศน์ของครอบครัวและชุมชน ในระดับพื้นบ้านและราชสำนักในส่วนกลางและภูมิภาค ทั้งนี้รวมถึงการศึกษารูปแบบอื่น ๆ ของกลุ่มสังคมหลากหลายในชุมชนเมือง ที่มีโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมกลับซับซ้อนแตกต่างกันไป มีผลให้รูปแบบการศึกษาและการเรียนรู้แตกต่างกันไปด้วย ดังกรณีตัวอย่างการศึกษาในแนวการศึกษาแบบวัฒนธรรมชุมชน

อย่างไรก็ตาม การวิจัยประวัติการศึกษาในมิติทางวัฒนธรรมนี้ก็ไม่อาจละเลยเรื่องราวของการศึกษาระบบโรงเรียน ซึ่งเป็นการศึกษาที่รัฐจัดการขึ้น เนื่องจากเป็นการศึกษาที่มีความสำคัญในฐานะที่เป็นการศึกษาหลักของสังคมไทย แต่การวิจัยต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานความเข้าใจว่า การศึกษาระบบโรงเรียนที่เป็นการศึกษาสมัยใหม่ ที่จริงแล้วเป็นวัฒนธรรมเมืองสมัยใหม่รูปแบบหนึ่ง ที่เป็นผลผลิตจากความเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมเมืองใหญ่หรือเมืองมหานครอันเป็นราชธานีแบบรวมศูนย์อำนาจ เดิมโต และขยายแพร่กระจายพร้อมกับความคลี่คลายของรัฐประชาชาติ ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา เป็นลักษณะร่วมที่เกิดขึ้นทั่วไปในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้นครหลวงกลายเป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมแห่งชาติ ที่รวมถึงระบบการศึกษาสมัยใหม่ นครหลวงจึงเป็นศูนย์อำนาจที่กำหนดคนโยบาย และหลักสูตรการศึกษาที่ถูกทำให้มีมาตรฐานเดียวกัน เช่นเดียวกับกรณีการศึกษาไทยสมัยใหม่ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ที่มีพัฒนาการมาโดยลำดับนั้น รัฐบาลส่วนกลางใช้อำนาจในการควบคุมหลักสูตร การจัดตั้งโรงเรียน การจัดการศึกษาภาคบังคับ และการประกาศพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ เพื่อควบคุมการศึกษาเอกชน และการศึกษาท้องถิ่นที่มีวัฒนธรรมแตกต่างกัน ให้ต้องมีการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมจากส่วนกลาง ด้วยการกำหนดให้ใช้ภาษาไทยภาคกลางเป็นสื่อกลางการเรียนการสอน จนกลายเป็นภาษาประจำชาติ ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน หลักสูตรการศึกษาได้กล่อมเกลานักเรียนให้เรียนรู้เรื่องเดียวกัน มีความสำนึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วยประวัติศาสตร์ชาติ ถูกกำหนดให้ยอมรับสัญลักษณ์ประจำชาติ เช่น ธงชาติ ศาสนาพุทธ รัชกาลที่พลเมืองที่สำคัญการศึกษาทำให้เกิดภาวะการรวมศูนย์ หลังไหลเข้าสู่เมือง เพื่อเข้ามาเรียนหนังสือ จนเมืองกลายเป็น

ศูนย์กลางหรือต้นกำเนิดความคิด ความเคลื่อนไหวที่ต่อต้านรัฐ และสร้างกิจกรรมทางการเมืองรูปแบบอื่น ด้วย รวมทั้งเป็นบ่อเกิดของแบบแผนวัฒนธรรมเมืองที่ต่างจากวัฒนธรรมชนบท กรอบความเข้าใจเช่นนี้น่าจะทำให้การศึกษาเชิงนโยบายมีการอธิบายที่แตกต่างออกไปจากเดิมได้

ดังได้กล่าวแล้วว่า การวิจัยที่มีพื้นฐานความเข้าใจการศึกษาแนวใหม่สามารถทำให้เราเปิดมิติการอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาที่ไม่จำกัดเพียงเฉพาะเรื่องของนโยบายและการจัดการศึกษาของรัฐเท่านั้น ที่สำคัญได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงวิธีการอธิบายการศึกษาที่แตกต่างไปจากการศึกษาแบบเก่า การอธิบายการศึกษาด้วยมิติทางวัฒนธรรม สามารถทำให้เกิดการสร้างสรรค์การวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาท้องถิ่น หรือการศึกษาของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ โดยมีลักษณะเป็นการอธิบายถึงความคลี่คลายหรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในท้องถิ่น หรือชุมชนชาติพันธุ์ แทนที่จะเป็นการอธิบายด้วยการใช้นโยบายรัฐส่วนกลางให้เป็นตัวกำหนดความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาท้องถิ่น อย่างไรก็ตามเราก็ต้องไม่ลืมว่าในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 อิทธิพลจากการแพร่กระจายของวัฒนธรรมเมือง การศึกษาสมัยใหม่และกระแสชาตินิยมที่เป็นไปด้วยนโยบายอำนาจรัฐส่วนกลาง ได้ผลักดันให้วัฒนธรรมเมืองที่ถูกทำให้เป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมแห่งชาติ เข้ามารอบงำวิถีชีวิตชนบท ไม่ว่าการครอบงำนั้นจะเป็นไปในระดับใดก็ตาม การศึกษาภาคบังคับตามนโยบายของรัฐส่วนกลางจึงมีบทบาทในการกำหนดกรอบความคิดและโลกทัศน์ของชาวชนบทบางส่วนให้ต้องยอมรับวัฒนธรรมหลักอย่างเดียวกัน ปรากฏการณ์เช่นนี้ทำให้ลักษณะการศึกษาท้องถิ่นและการศึกษาของกลุ่มชาติพันธุ์ อันหลากหลายในสังคมไทยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ต้องค่อย ๆ ถูกนโยบายรัฐส่วนกลางผสมกลมกลืนทางเชื้อชาติและวัฒนธรรมด้วยกลไกหลากหลายรูปแบบ หนึ่งในกลไกนั้น คือ การศึกษาระบบโรงเรียน จากงานวิจัยที่มีอยู่ ได้ชี้ให้เห็นว่า มีเพียงการศึกษาของกลุ่มเชื้อสายมาเลย์-มุสลิม และชาวจีนในไทยเท่านั้น ยังคงรักษาสืบทอดการเรียนรู้วัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ไว้ได้ แม้ว่าจะมีการปรับตัวเข้าสู่วัฒนธรรมใหม่ในอีกรูปแบบหนึ่ง อย่างไรก็ตาม น่าเชื่อได้ว่าหากใช้วิธีการศึกษาในมิติทางวัฒนธรรม ที่มีชุมชนท้องถิ่นหรือวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์เป็นศูนย์กลางการอธิบายปฏิสัมพันธ์ที่เป็นปฏิริยาท้องถิ่นหรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีต่อกันนโยบายรัฐส่วนกลาง ไม่ว่าจะในเชิงการตอบสนองหรือต่อต้าน หรือเป็นการปรับตัวของวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือกลุ่มชาติพันธุ์ ก็น่าจะทำให้การอธิบายประวัติศาสตร์ศึกษามีเนื้อหาที่แตกต่างจากการวิจัยเดิม ยิ่งไปกว่านั้นหากมีการวิเคราะห์ปัญหาด้วยแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนอย่างกว้างขวางขึ้น อาจทำให้เรามองเห็นการศึกษาเชิงประเพณีของชุมชนชาวบ้านที่ยังคงสืบทอดกันอยู่แม้ว่าจะอยู่ในขอบเขตที่จำกัดและมีลักษณะรูปแบบที่เปลี่ยนไปจากเดิม

ประเด็นที่สอง การศึกษานอกจากมีความหมายในมิติทางวัฒนธรรมแล้ว การศึกษายังมีความหมายในฐานะส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคมด้วย เนื่องจากการศึกษามีบทบาทหน้าที่เป็นกลไกสังคมที่สร้างความเปลี่ยนแปลงของสังคม อันที่จริงงานวิจัยที่มีอยู่บางส่วนได้อธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาในมิติประวัติศาสตร์สังคมอยู่เป็นบางแง่มุม เป็นต้นว่า

การวิจัยประวัติศาสตร์ศึกษาในฐานะที่เป็นกลไกทางสังคมที่มีส่วนกำหนดการเลื่อนฐานะทางสังคม ทั้งในด้านปัจเจกบุคคลและการสร้างชนชั้นใหม่ทางสังคม การวิจัยทำนองนี้มีอยู่บ้างในงานวิจัยการศึกษาสมัยใหม่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่อธิบายการศึกษาในฐานะที่เป็นปัจจัยการเลื่อนฐานะของสามัญชนให้เข้าสู่ระบบราชการ และการสร้างชนชั้นกลางในระบบราชการที่มีบุคลิกภาพ และทัศนคติแตกต่างจากข้าราชการแบบเก่า จนกลายเป็นกลุ่มแปลกแยกที่สร้างปัญหาความขัดแย้งทางความคิดและผลประโยชน์ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 แต่อย่างไรก็ตามคำอธิบายและการวิเคราะห์ประเด็นนี้ยังมีรายละเอียดที่ควรได้รับการศึกษาและพัฒนากรอบการวิเคราะห์ให้มีความลึกซึ้ง รวมทั้งขยายขอบเขตเวลาการศึกษาต่อมาถึงช่วงหลังพ.ศ.2475 สำหรับการวิจัยในอนาคตต่อไป

นอกจากการเลื่อนฐานะทางสังคมแล้ว การศึกษาสมัยใหม่ยังเป็นกระบวนการทางสังคมในการถ่ายทอดและสร้างสรรค์ทักษะความชำนาญเฉพาะทาง ที่พัฒนามาสู่สิ่งที่เรียกว่า ความเป็นนักวิชาชีพ (professionalism) ซึ่งเป็นการใช้ความรู้จากระบบการศึกษาในการสร้างความเป็นเลิศในอาชีพ รวมถึงการสร้างความเป็นชนชั้นนำด้วยทักษะวิชาชีพ ซึ่งไม่ได้หมายความว่าเฉพาะความรู้ความชำนาญเฉพาะทางเท่านั้น หากรวมถึงการสร้างจิตสำนึกที่เชื่อมั่นในศักยภาพและความรู้ความสามารถเฉพาะทางของตนเอง การศึกษาวิจัยประเด็นนี้ น่าที่จะได้มีการศึกษาต่อไปด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ประวัติศาสตร์ศึกษาในฐานะที่เป็นประวัติศาสตร์สังคม ยังเป็นเรื่องที่อธิบายได้ถึง ความเปลี่ยนแปลงสถานภาพของสตรี อันเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงในสังคมไทย ในประเด็นนี้งานวิจัยที่มีอยู่มากเป็นการอธิบายการศึกษาในฐานะปัจจัยกำหนดความเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่สตรีสมัยใหม่ หากแต่ยังไม่พบงานวิจัยใดที่ศึกษาถึงบทบาทการศึกษาที่กำหนดความเปลี่ยนแปลงของผู้หญิงไทยในทางความคิด โลกทัศน์หรือค่านิยมเลย

2) หัวข้อที่ควรต้องได้รับการศึกษา ดังได้กล่าวแล้วว่าบรรดาหัวข้อต่าง ๆ ของงานวิจัยประวัติศาสตร์ศึกษาทั้ง 18 เรื่องนั้น แม้ว่าจะงานวิจัยส่วนใหญ่เป็นการอธิบายในเชิงนโยบายและการจัดการศึกษา แต่งานวิจัยด้านนโยบายและการจัดการศึกษาก็ยังไม่มี ความครบถ้วน เป็นต้นว่า การศึกษาด้านนโยบายและการจัดการศึกษาของรัฐในสมัยหลัง พ.ศ.2475 นั้น น่าที่จะมีการค้นคว้าวิจัยเรื่องเกี่ยวกับปรัชญา และแนวคิดทางการศึกษา การวิจัยประวัติศาสตร์การจัดการศึกษาที่มีมิติทางประวัติศาสตร์ สะท้อนภาพความคิด ความเคลื่อนไหว ความขัดแย้งของการวางแผนนโยบายหรือจัดการศึกษา ที่มีปริบทสัมพันธ์กับสภาพเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองในแต่ละช่วงสมัย

การวิจัยที่เป็นการศึกษาเฉพาะกรณี อย่างประวัติโรงเรียน หรือประวัติมหาวิทยาลัย สถาบันอุดมศึกษาต่าง ๆ ทั้งนี้ควรเป็นการวิจัยที่สามารถอธิบายด้วยมิติประวัติศาสตร์สังคม แทนที่จะเป็นการอธิบายเชิงพัฒนาการจัดการอย่างที่เคยนิยมศึกษากัน

งานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาศิลปกรรมที่ไม่จำกัดเฉพาะช่วงสมัยการศึกษาระบบโรงเรียน และมีเนื้อหาครอบคลุมศิลปศึกษาทุกด้าน ทั้งแบบจารีตประเพณีและสมัยใหม่ พิจารณาถึงลักษณะการถ่ายทอดและความสืบเนื่องที่ปรากฏอยู่ทั้งรูปแบบประเพณีและระบบการศึกษาสมัยใหม่

งานวิจัยที่เป็นการศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่นอกเหนือจากด้านการแพทย์แล้ว นั้น พบว่างานวิจัยสาขาอื่นไม่มีอยู่เลย ยกเว้นกรณีศึกษาเฉพาะพัฒนาการด้านหลักสูตรคณิตศาสตร์ เช่นเดียวกับการศึกษาวิชาชีพระดับกลาง หรืออาชีวศึกษา ซึ่งงานวิจัยที่มีอยู่นั้นยังไม่มี ความชัดเจนและยังเป็นการวิจัยในเชิงนโยบาย

อย่างไรก็ตามนอกจากประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้ หัวข้อการวิจัยทั้ง 18 เรื่องที่ยังขาดความสมบูรณ์ ก็น่าที่จะได้รับการศึกษาค้นคว้าให้สมบูรณ์เพิ่มเติมขึ้นด้วย แต่ทั้งนี้การวิจัยประวัติศาสตร์ศึกษาไม่ว่าจะเป็นประเด็นใดก็ตาม ควรต้องมีวิธีการและแนวคิดในการวิเคราะห์ที่ต่างจากงานวิจัยเดิมคงได้กล่าวมาแล้ว เพื่อให้คำอธิบายประวัติศาสตร์การศึกษาสามารถตอบปัญหาได้ครอบคลุมรอบด้านขึ้น

เชิงอรรถ

¹⁾ พระยาปริยัติธาดา, โขราชนคฺธิ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สามมิตร, 2515).

²⁾ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ความทรงจำ, (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมนักเขียนแห่งประเทศไทย, 2506) “โรงเรียนมหาดเล็กหลวง,” “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” ในนิทานโขราชนคฺธิ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2516). และประวัติสังเขปแห่งการศึกษาระดับมัธยมศึกษาในประเทศไทย (พ.ศ.2414-2434), (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2480).

³⁾ เสฐียรโกเศศ, การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515).

⁴⁾ รอง ศยามานนท์, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507, (กรุงเทพฯ : องค์การการค้าสุภา, 2507).

⁵⁾ “บทวิพากษ์ผลงานศึกษาสังคม การเมือง-การบริหารราชการไทย,” การเมือง-การบริหารราชการไทย : รวมนบทความนักวิชาการชาวต่างประเทศ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเคียนสโตร์, 2529,) หน้า 3-4.

⁶⁾ Benedict R. O'G. Anderson, “Studies of the Thai State : The State of Thai Studies,” Elizer B.Ayal (ed.), The Study of Thailand, (Athens, Ohio : Ohio University ; Center for International Studies, 1978,) pp.193-233.

⁷⁾ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางข้างหน้า,” กรุงเทพ, พระเจ้าตากและประวัติศาสตร์ไทย, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชนจำกัด, 2538,) หน้า 26-27.

⁸⁾ David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand : Educational in the Reign of King Chulalongkorn*, (New Haven and London : Yale University Press, 1969).

⁹⁾ ศึกษารายละเอียดการวิจารณ์สังคมไทยและปัญหาในช่วงเวลานั้นได้จากวารสารวิชาการกลุ่มก้าวหน้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมศาสตร์ปริทัศน์ นอกจากนี้ยังมีวารสารการศึกษา เช่น วิทยาสาร วิทยาคาร และวารสารจันทร์เกษม เป็นต้น

¹⁰⁾ อุทิศชัย มูลศิลป์, นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : วิทยาลัยวิชาการศึกษา, 2522) และ แนวคิดทางการศึกษาไทย 2411-2475, (กรุงเทพฯ : หก. ฟันนี้พับลิชชิง, 2526).

11) เศษ บุนนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458 : กระทรวงมหาดไทย รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ภรณ์ กาญจนันท์ และคณะแปล. (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2532,) บรรจง ดันตยานนท์, “ปัญหาการรวมชาติในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ชัยอนันต์ สมุทระนิจ และสุวดี เจริญพงศ์ บก. การเมืองการปกครองสมัยใหม่ รวมงานวิจัยทางประวัติศาสตร์ และรัฐศาสตร์, เอกสารวิชาการสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2522,) หน้า 17-83.

¹²⁾ แฉ่งน้อย คิตติรานนท์, เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

¹³⁾ วารุณี โอสธารมย์, การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-2475, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

¹⁴⁾ Keith Watson, *Educational Development in Thailand*; (HongKong : Heinemann Educational Books (Asia) Ltd., 1980,).

¹⁵⁾ เสน่ห์ จามริก, การเมืองกับการศึกษาของไทย โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523.)

¹⁶⁾ วิทย์ วิศุทเวทย์, ปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดฟันนี้พับลิชชิง, 2526).

¹⁷⁾ นิธิ เอียวศรีวงศ์, หมายเหตุวัฒนธรรมและสังคมยุคโลกาภิวัตน์ (กรุงเทพฯ : แพรวสำนักพิมพ์, 2541). “การเมืองของการศึกษาไทย,” ศิลาศาสตร์สาร, 13, 1 (ค.ศ.-ก.ย.2541) : 7-18. และ “ชาติไทยและเมืองไทย ในแบบเรียนประถมศึกษา,” ในชาติไทย เมืองไทย แบบเรียนและอนุสาวรีย์, ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2538).

¹⁸⁾ Silaporn Nakornthap, *Educational Policy and Politics in Thailand : a Case Study of Education Reform 1973-1977*, Ph.D.Thesis. Department of Educational Foundation and Policy Studies. College of Education. The Florida State University, 1986.

- ¹⁹⁾ จีรพันธ์ พูลพัฒน์, พัฒนาการของการบริหารการศึกษาไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513.
- ²⁰⁾ ไพฑูรย์ สีนลรัตน์, พัฒนาการมหาวิทยาลัยไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.
- ²¹⁾ ลัดดา สุวรรณกุล, พัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในประเทศไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- ²²⁾ ล้นจี หะวานนท์, การศึกษากับสังคมไทยก่อนสมัยปฏิรูปการศึกษา : การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526).
- ²³⁾ นิรมล สวัสดิบุตร, รายงานการวิจัยเรื่อง แนวคิดทางการศึกษาของบุคคลสำคัญของไทยในรอบสองร้อยปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ : พระบรมวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศิรินสาร, 2526).
- ²⁴⁾ สุนน อมรวิวัฒน์ และคณะ, ความคิดและภูมิปัญญาไทย : ด้านการศึกษา, (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534).
- ²⁵⁾ พุเกียรติ ลีสุวรรณ, รายงานการวิจัยเรื่องระบบการเรียนรู้ที่มีอยู่ในท้องถิ่นชนบทภาคเหนือ, (เชียงใหม่ : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2535).
- ²⁶⁾ บุญทวี อุปละบูล, สังคมประเพณีของการเป็นหมอมหาวิทยาลัย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาการศึกษานอกกระบวน มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2536 และรัตนะ บัวสนธ์, การพัฒนาหลักสูตรและการจัดการเรียนการสอนเพื่อถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น : กรณีศึกษาชุมชนแห่งหนึ่ง ในเขตภาคกลางตอนล่าง, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาการวิจัยและพัฒนาหลักสูตร มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2535.
- ²⁷⁾ พิกาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, รายงานผลการวิจัยการศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย สมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2394) ; (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525).
- ²⁸⁾ งานวิจัยประวัติศาสตร์การศึกษาเล่มสำคัญที่บุกเบิกการวิเคราะห์เช่นนี้ คือ งานของ David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand : Educational in Reign of King Chulalongkorn*, อ้างแล้ว. แฉ่งน้อย ดิตติรานนท์, บทบาทของนาบดิระทรวงธรรมการในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๖ วาสุณี ไอลาภมย์, การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-2475, ส่วนประเด็นการจัดการศึกษาหัวเมืองให้ดูตัวอย่างงานของ พาสณา กิจถาวร บทบาทคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524. ไข่มุก อุทยาวิลี, การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่ 25, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537. พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, การปฏิรูปการศึกษามณฑลอุดร, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2530.

²⁹⁾ มนูญ ลาขโรจน์, นโยบายการจัดการศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2453-พ.ศ.2468), วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2520. รัชดา ภูมิรัตนวรกุล, การวิเคราะห์แนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการส่งเสริมการศึกษาเพื่อสร้างเยาวชนให้เป็นบุคลากร, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

³⁰⁾ พลภู อังกนันท์, บทบาทชาวจีนในประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, 2515.) พวงร้อย กล่อมเอียง, พระบรมราโชบายเกี่ยวกับปัญหาชาวจีนในราชอาณาจักรสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2516.

³¹⁾ กรณ์เรื่องเงินศึกษาพลี ศึกษาได้จาก กิตติยา กิ่งพุทธพงษ์, การเก็บเงินศึกษาพลีและผลต่อสังคมไทย ระหว่าง พ.ศ.2464-2473, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2538.

³²⁾ ศึกษาเพิ่มเติมประเด็นนโยบายการควบคุมโรงเรียนราษฎร์ ได้จากงานของณรงค์ พ่วงพิศ, พระบรมราชโอรสกรมหมื่นพิทยอดุลยมิตร และการดำเนินนโยบายเกี่ยวกับโรงเรียนจีนในประเทศไทย เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2517)

³³⁾ สุวาละเอิบคนในไพร่พล ลินลารัตน์, พัฒนาการมหาวิทยาลัยไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาการบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516. และวราณี โอธธรรมย์, พัฒนาการอุดมศึกษาในประเทศไทย : การวิเคราะห์ปัจจัยนโยบายและผลพวงที่มีต่อการพัฒนาในปัจจุบันและอนาคต, (กรุงเทพฯ : ทบวงมหาวิทยาลัย, 2533.)

³⁴⁾ สุวาละเอิบคนในเรื่องนี้ได้จากงานที่ศึกษาเรื่องหลักสูตรสังคมศึกษา ได้แก่ ถัดดา สุวรรณกุล, พัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในประเทศไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาการบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518. สุรินทร์ ฐาณกุล, การก่อเกิดและการเมือง โดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาการปกครอง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529. รังสิมา โมลีดังกูร, แนวคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองในแบบเรียนประถมศึกษา (พ.ศ.2435-2533), วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539. คลฤดี สุจิตตานนท์รัตน์, พัฒนาการอุดมศึกษาระดับมัธยมศึกษาในประเทศไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชามัธยมศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.

³⁵⁾ ไข่มุก อุทชาติ, “บทบาทคณะสงฆ์ในการจัดการศึกษาถิ่นนา, “ศึกษาศาสตร์สาร” 16, (1) (ค.ศ.33-มี.ศ.34) : 135-153. Vachara Sindhuprama, Modern Education and Socio-cultural Changes in Northern Thailand, Ph.D.Thesis, University of Hawaii, 1988. เอี่ยมกมล จันทร์ประเทศ, สถานภาพอำนาจพื้นเมือง

อุบราชธานี ระหว่าง พ.ศ.2425-2476, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2538. พระณี พลไชยา, บทบาทมิชชันนารีโรมันคาทอลิกในอีสาน ปี พ.ศ.2424-2496, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2536.

³⁶⁾ กุลลดา เกษบุญชู, “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่,” เอกสารเสนอในที่ประชุมทางวิชาการ โครงการวิจัยเรื่องยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 18-20 ธันวาคม พ.ศ.2540. และ Sukanya Bumroongsook, *Chulachomklao Royal Military Academy : The Modernization of Military Education in Thailand*. Ph.D. Thesis, Northern Illinois University, 1991.

³⁷⁾ วิลเลียม จี. สกินเนอร์, *สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*, พระณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะแปล. (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529). Supang Chantavanich and Somkiat Sikaraksakul, “Preservation of Ethnic Identity and acculturation : a Case Study of a Hainanese School in Bangkok,” *The Ethnic Chinese of Thailand. Southeast Asian Journal of Social Science*. 23 (1) 1995 : 78-87.

³⁸⁾ นพดล โรจนอุดมศาสตร์, *ปัญหาการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี พ.ศ.2449-2475*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522.

³⁹⁾ งานเพียงเล่มเดียวที่พยายามตอบคำถามประเด็นความคิดขัดแย้งทางสังคมการเมืองระหว่างกลุ่มผู้นำคณะราษฎร กับเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ไว้บ้างคือ ศิริ พุทธมาศ, *แนวคิดทางด้านการเมืองและการศึกษากับบทบาททางการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดินทร ๗ อยุธยา)*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสังคมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

⁴⁰⁾ ระลึก ธานี, *นโยบายและการจัดการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้นของไทย ดอยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ.2475-2503)*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522. และปริญา สดาวรสมิต, *การจัดการศึกษาเทศบาล ระหว่าง พ.ศ.2478-2506*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2533.

⁴¹⁾ ปรีศณีย์ เกษบุญชู, *การจัดการศึกษาผู้ใหญ่กับนโยบายสร้างชาติของรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม ในช่วงปี พ.ศ.2481-2487.*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสังคมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

⁴²⁾ สุชาดา พุทธนิมิตต์, *การจัดการมัธยมศึกษาตามนโยบายของรัฐบาลระหว่าง พ.ศ.2475-2520*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2532.

⁴³⁾ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, *สำนักนั้นธรรมศาสตร์และการเมือง*, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2535). และบุญเย็น วอทอง, *การจัดตั้งสถาบันการศึกษาในทางปกครองของประเทศไทย : บทศึกษาเฉพาะ*

กรณีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง ในลักษณะที่เป็นอุปกรณ์ต่อการปกครองระบอบประชาธิปไตย อันมีเริ่มต้นในประเทศไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2507.

⁴⁴⁾ สุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา, "การศึกษาของสตรีไทย พ.ศ.2411-2475," รายงานฉบับย่อในการประชุมสัมมนาเรื่องความสืบเนื่องและความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย : 2411-2519, ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 21 สิงหาคม 2527.

⁴⁵⁾ พุทธารณ์ แจ้เจนกิจ, การศึกษาของสตรีไทย : ศึกษากรณีเฉพาะของโรงเรียนราชินี (พ.ศ.2447-2503), วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530. วรณา วุฒฑะกุล, แนวคิดและบทบาททางการศึกษาของหม่อมเจ้าขุนศรีเกษม เกษมศรี, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532. และสุนันทา นิตยจินต์, การศึกษาของสตรีไทย ระหว่างพุทธศักราช 2411-2475, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาสารคดีศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

⁴⁶⁾ วันทนา เลิศสินไทย, นโยบายการจัดการศึกษาและการขยายการศึกษาระดับมัธยมศึกษาในประเทศไทย พ.ศ.2503-2520, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2533. Ladtongbai Bhuapirom, A History of the Reorganization and Extension of Thai Public Elementary Education 1946-1975., Ph.D. Thesis. The Faculty of the School of Education of Layola University of Chicago, 1978.

⁴⁷⁾ Keith Watson, Educational Development in Thailand, อ้างแล้ว.

⁴⁸⁾ วชิรพันธ์ มัสเจริญ, แบบเรียนอังกฤษศึกษากับการก่อเกิดของเมืองในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ : ศึกษาเฉพาะกรณีความมั่นคงของสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.

⁴⁹⁾ ประเด็นนี้ เสน่ห์ จามริก ได้ประมวลผลกระทบของระบบการศึกษาในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ระหว่าง พ.ศ.2503-2519. ไว้อย่างละเอียดในงานการเมืองกับการศึกษาของไทย, โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523)

⁵⁰⁾ ดูรายละเอียดใน เจริญศรี เจริญวัฒน์, นโยบายเกี่ยวกับการจัดการอาชีวศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ.2475-2503, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2526. และอรสา ถาวรวัฒนกุล, การจัดการศึกษาด้านพาณิชยกรรมของกรมอาชีวศึกษา ระหว่าง พ.ศ.2503-2529, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2531.

⁵¹⁾ ไพฑูรย์ สินสารัตน์, พัฒนาการมหาวิทยาลัยไทย, วิทยาลัยนเรศวรศึกษาศาสตร์ สาขาวิชาบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516. วารุณี ไสธามย์, พัฒนาการอุดมศึกษาในประเทศไทย : การวิเคราะห์ปัจจัยนโยบายและผลพวงที่มีต่อการพัฒนาในป้อนับและอนาคต, (กรุงเทพฯ : ทบวงมหาวิทยาลัย, 2533). สิริลักษณ์ คอมนันท์และสกันธ์ วรณัฐวัฒนา, สภาพป้อนับการอุดมศึกษาในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : ทบวงมหาวิทยาลัย, 2532).

⁵²⁾ Silaporn Nakornthap, *Educational Policy and Politics in Thailand : A Case Study of Educational Reform 1973-1977*, Ph.D. Thesis. Department of Educational Foundation and Policy Studies. College of Education. The Florida State University, 1986.

⁵³⁾ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ชาติไทยและเมืองไทยในแบบเรียนประถมศึกษา,” ใน *ชาติไทย เมืองไทย แบบเรียนและอนุสาวรีย์*, ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2538).

⁵⁴⁾ เสน่ห์ จามริก, *แนวทางการพัฒนาการศึกษาไทย : บทวิเคราะห์เบื้องต้น*, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2533). และ *ฐานคิดสู่ทางเลือกใหม่ของสังคมไทย*, (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), 2541).

⁵⁵⁾ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *หมายเหตุวัฒนธรรมและสังคมยุคโลกาภิวัตน์*, (กรุงเทพฯ : แพร่สำนักพิมพ์, 2541).